تەشەببۇس قىلىدىغان دىلنى پاك قىلىپ، ھۇزۇر - ھالاۋەت، راھەت - پاراغەتتىن كېچىپ، دىلنى يورۇق قىلىپ، تەبىئەتنى تۈزەپ، جىم ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلىش ئارقىلىق بەندە بىلەن ئاللانى بىرلەشتۈرۈش مەقسىتىگە يېتىش چارىسىدىن ئىبارەت.

لېكىن يۇقىرىقى باياندا خۇپىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ خۇاسى مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى ما لەيچىنىڭ ئاتىسى ماشۇەن بىلەن قادىرىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ قۇببەنىڭ ئاساسچىسى چى جىڭيىنىڭ تەلىم ئالغانلىقى تىلغا ئېلىنمىغان. خۇاسى مەزھىپىنىڭ رىۋايىتىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: ماشۇەن ھىدايىتۇللاغا بىر جۈپ كۆمۈش قاچا ۋە باشقا ئېسىل بۇيۇملارنى سوۋغا قىلغان، ھىدايىتۇللا ئۇنىڭغا دۇئا قىلىپ، ئۇنىڭ تەقدىرىگە پۈتۈلگىنى بويىچە ئۆيلىنىپ، ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرگەن. ماشۇەن ئۆيلەنگەندىن كېيىن، دەرۋەقە، بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن، ئۇنىڭ ئىسمىنى "ئابدۇلھەلىم" قويغان، بۇ ئوغۇل خۇاسى مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى مالەيچىدۇر. چى جىڭيى بولسا پەقەت ھىدايىتۇللانىڭ "سېنىڭ ئۇستازىڭ شەرقتىن كېلىدۇ، سەن چاپسان بېرىپ زىيارەت قىل" دېگەن بېشارىتىگىلا نائىل بولغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ بېشارەت مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 29- ئەۋلاد نەۋرىسى خوجا ئابدۇللاھنىڭ دېڭىز يولى ئارقىلىق جۇڭگوغا كېلىپ قادىرىيە سۇلۇكىنىڭ تەلىماتىنى تارقاتقانلىقىغا قارىتىلغان بولسا كېرەك. چى جىڭيى ئۇ كىشىنى ئۇستاز تۇتۇپ، چوڭ قۇببە مەزھىپىنى قورغانمىش①. ھىدايىتۇللانىڭ ماشۇەنگە پەرزەنت كۆرىسەن دەپ، چى جىڭيىغا ئۇستاز تاپىسەن دەپ بېشارەت بەرگەنلىكى، ئەمەلىيەتتە، دىنىي جەھەتتە زورمۇزور ياساپ چىقىلغان گەپ، بۇنىڭدىكى مەقسەت خۇاسى مەزھىپىنىڭ مەنبەسىنى ۋە قادىرىيە قۇببەسىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى "پەيغەمبەرنىڭ 25- ئەۋلادى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلگەن" دېگەن رىۋايەت بىلەن باغلاشتىنلا ئىبارەت. بۇ رىۋايەتلەر تارىخىي چىنلىقىنى يوقاتقان بولسىمۇ، لېكىن كىشىلەرگە ھىدايىتۇللانىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ دىن

① ماتۇڭ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپ تۈزۈمىنىڭ قىسقىچە تارىخى».

مەقسىتى" دېگەن سۆزنىڭ نېمە مەنىدە ئىكەنلىكى ئىزاھلانمىغان بولسىمۇ، لېكىن "زىكىر" دېگەن سۆز شىنجاڭدىكى سوفىيلارنىڭ "زىكىر" دېگەن سۆزىگە ئوخشاش ئەرەبچە سۆز بولۇپ، "سېغىنىش" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز بۇ يەردە ئاللاغا مۇناجات ئوقۇشقا قارىتىلغان. شىنجاڭدىكى سوفى مەزھىپى — ئىشانلارنىڭ تارماق مەزھەپلىرىنىڭ زىكىر قىلىش شەكلى ئوخشىمايدۇ، شۇڭا ئۇلاردا ئۆزگىچە دىنىي مۇراسىملار شەكىللەنگەن. خۇپىيە سۇلۇكىدىكىلەر زىكىرنى پەس ئاۋاز بىلەن ئىچىدە ئوقۇيدۇ. ئاپپاق خوجا مۇشۇ رەسىم-قائىدىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقاتقان، بۇ خۇپىيە سۇلۇكىنىڭ ھەرقايسى مەزھەپلىرىنىڭ تائەت-ئىبادەت قىلىپ دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشتىكى بىر تۈرلۈك مۇھىم دەرسى بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ مەزھەپنىڭ يەنە بىر بايانىدا مۇنداق دېيىلگەن: "شۇ چاغلاردا مازۇگىشىڭ بافاڭ شىمالىي مەسچىتىنىڭ ئاخۇنى ئىدى... ئۇ شاگىيرشي مەسچىتىنىڭ ئاخۇنى تايبابا، خۋاسى مەسچىتىنىڭ ئاساسچىسى مالەيچىنىڭ ئاتىسى ماشۇەن، چى جەمەتى نامىدىكى مەسچىتىنىڭ 2- ئەۋلاد ئۇستازى — چوڭ قۇببەدىكى چى جىگيى ۋە لىيۇ ھەزرەت قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە خۋاگجوۇگىغا بېرىپ... ھىدايىتۇللادىن «شەرىئەت» ۋە «تەرىقەت» توغرىسىدا تەلىم ئالغان، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن چېدىر تىكىپ دەرس ئۆتۈپ، خۇپىيە مەزھىپىنى تەرەققىي قىلدۇرغان①."

بۇ يەردە "خۇپىيە سۇلۇكىنىڭ مەقسىتى" بىر ئاز بايان قىلىنغان، يەنى ئاپپاق خوجىنىڭ "شەرىئەت" ۋە "تەرىقەت" نى تارقاتقانلىقى تىلغا ئېلىنغان. "شەرىئەت" ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭدا بارلىق مۇسۇلمانلاردىن ئىمان ئېيتىش، ناماز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ھەج قىلىش، زاكات بېرىشتىن ئىبارەت "بەش پەرز" نى ئادا قىلىش، ئاللانى ئۇلۇغلاش، ئاللادىن قورقۇش، ئاللانى ھەق ئىگەم دەپ بىلىش ئارقىلىق ئاللانى تونۇش ۋە ئاللاغا يېقىنلىشىش مەقسىتىگە يېتىش تەلەپ قىلىنىدۇ؛ "تەرىقەت" بولسا تەسەۋۋۇپچىلىق

---

① «ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپلەر تارىخىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، ئاپتورى نامەلۇم، بۇ نەقىل گەنسۇ ئۆلكىلىك كۈتۈپخانىدىكى قولىيازمىدىن ئېلىندى.

تەلىماتىغا دائىر كىتابلارنى بەرگەن بولۇشى مۇمكىن، ئەلۋەتتە. بۇنىڭدىن باشقا، "تەسۋى" بىلەن "دەستار"مۇ شىنجاڭدىكى ئىشان ۋە مولللار دائىم ئىشلىتىدىغان بۇيۇملاردۇر①. ئاپپاق خوجا ئىچكى ئۆلكىلەردە دىن تارقىتىش جەريانىدا، خۇپىيە سۇلۇكىنىڭ تەلىماتى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئۆگىنىش بىلەنلا قالماي، بەلكى تەسەۋۋۇپچىلار قوللىنىدىغان يېزىق ۋە ئىشلىتىدىغان بۇيۇملارنىمۇ بىۋاستە تارقاتقان، بۇمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئاپپاق خوجا ما شۇجىننى "مۇرشىد" لىققا قوبۇل قىلغان ھەم ئۇنىڭغا "مۇپتى" دەپ نام بەرگەن. "مۇپتى" ئەرەبچە سۆز بولۇپ، "دىنىي شەرىئەت ئەھكاملىرىغا ئاساسەن ھۆكۈم چىقارغۇچى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئاپپاق خوجىنىڭ ما شۇجىنغا بۇ نامنى بەرگەنلىكى ئۇنى ئەتىۋارلىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. "مۇرشىد" ئەرەبچە سۆز بولۇپ، "دىندا يېتىشكەن"، "يول باشلىغۇچى" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇمۇ سۇفىزم تەشكىلاتلىرىدا دىنىي ئۇستازلارغا بېرىلىدىغان خاس نامدۇر.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئاپپاق خوجا "نىڭشيا، چىڭخەيلەردە ئۈچ مۇرشىد قوبۇل قىلغان: بىرىنچىسى، لى تايابا، ئۇ ھىدايىتۇللانىڭ ياردەمچىسى ھەم ما شۇجىننىڭ دىنىي ئۇستازى، شىنىڭدىكى تۇڭ تايابا ئۇنىڭ ئىز باسارى؛ ئىككىنچىسى، خېجۇ ئايمىقىنىڭ بافاڭ دېگەن يېرىدىكى ما زۇڭشىڭ، ئۇ بىجياچاڭ مەزھىپىنىڭ تۇنجى پىرى؛ ئۈچىنچىسى، تاۋياگنىڭ بېيشياڭ دېگەن يېرىدىكى ما شۇجىن، ئۇ مۇپتى مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى②".

ئاپپاق خوجىنىڭ دىن تارقىتىشى ئارقىلىق بۇ ئۈچ كىشىنىڭ مەزھەپ تەشكىلاتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكىنى جۇڭگونىڭ ئىسلام تارىخىدىكى بىر چوڭ ئىش، دەپ قارىماي بولمايدۇ.

ئاپپاق خوجىنىڭ سەيلە - ساياھەت نامى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردە دىن تارقىتىش پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغانلىقىغا تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ تەھلىل يۈرگۈزۈش ۋە باھا بېرىش كېرەك. ئۇنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ھەرىكەت قىلىشتىكى سىياسىي مەقسىتى ئۆزىنىڭ

---

① "تەسۋى" بىلەن "دەستار" ئەرەبچە سۆز، "تەسۋى" سۇفىلار ئىبادەت قىلغاندا ئىشلىتىدىغان تەسۋى، ناماز ئوقۇلۇپ بولغاندا، ئۈچ ئېغىز سۆز بىلەن ئاللاغا 33 قېتىم ھەمدۇسانا ئوقۇلىدىغان بولغاچقا، تەسۋىنىڭ ئورۇقى ئادەتتە 99 تال بولىدۇ، بىر ئورۇقنى سىرىپ ئۆتكۈزگەندە بىر قېتىملىق ھەمدۇسانا تاماملىنىدۇ. ئەگەر تەسۋى ئورۇقى 33 تال بولسا، ئۇ چاغدا تەسۋىنى ئۈچ قېتىم تەكرار ئۆتكۈزۈش كېرەك؛ "دەستار" مۇسۇلمانلارنىڭ ئاخۇنلىرى ياكى ئۆلىمالىرى بېشىغا يۆگەيدىغان سەللە.

② ماتوڭ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپ تۈزۈمىنىڭ قىسقىچە تارىخى».

تارقاتقان چاغدىكى تەسىرىنىڭ چوڭقۇر ھەم كەڭ بولغانلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ.

مۇپتى مەزھىپى خۇپىيە سۇلۇكىنىڭ چوگراق تارمىقى ئىدى، بۇ مەزھەپنىڭ باياىندا: بۇ مەزھەپنىڭ "پىركاملى" ما شۇجېنمۇ پەيغەمبەرنىڭ 25- ئەۋلادىنىڭ ھەقىقىي تەلىمىنى ئالغان، دېيىلىدۇ. ما شۇجېن كاڭشىنىڭ 10- يىلى (يەنە بىر ئېيتىلىشتا 11- يىلى دېيىلىدۇ، ئالدىنقى بەتلەردىكى نەقىللەرگە قارالسۇن) شەنشىدىن گەنسۇغا مال توشۇپ كېتىۋاتقاندا، يول ئۈستىدە ھىدايىتۇللانى ئۇچراتقان ھەم بۇ "پەيغەمبەر ئەۋلادى"نىڭ دۇمبىسىدىكى يارىنى داۋالىغان. كېيىنكى يىلى ماشۇجېن چىڭخەينىڭ شىنىڭ شەھىرىگە بارغاندا، ھىدايىتۇللا ئۇنى مۇرشىدلىققا قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا خۇپىيە تەلىماتىنى ۋە ئادا قىلىش زۆرۈر بولغان پەرىزلەرنى ئۆگەتكەن ھەمدە ئۇنى باشقىلارغا ئۆگىتىش ۋە تارقىتىشنى تاپىلىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا "مۇپتى" دەپ نام بەرگەن، يەنە كىتاب، تەسۋى، دەستار قاتارلىق سەككىز خىل نەرسىنى ماشۇجېننىڭ دىن تارقىتىشتىكى دەستىكى قىلىپ بەرگەن. كېيىن مۇپتى مەزھىپىدىكىلەر ئۇ نەرسىلەرنى "سەككىز ئەڭگۈشتەر" دەپ ئاتىغان① .ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ مەزھەپ بۇ نەرسىلەرنى ئالاھىدە "ئەڭگۈشتەر راۋىقى" غا سېلىپ ساقلىغان بولسىمۇ، كېيىن تۇڭجى، گۇاڭشۈي يىللىرى ئارىلىقىدا يۈز بەرگەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى ئىككى قېتىملىق قوزغىلاڭدا يوقىلىپ كەتكەن. بۇ سەككىز ئەڭگۈشتەر ئىچىدىكى "كىتاب"نىڭ نامىنى دەلىللەشكە ئامال يوق، لېكىن ئىلگىرى دولىن دىن تارقىتىش ئۆمىكى گەنسۇدىن تاپقان ئىسلام دىنىغا دائىر 11 خىل كىتابنىڭ بەش خىلى نەقشبەندىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ كىتاب ئىكەن② . گەنسۇدا مۇپتى مەزھىپىنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر، ئاپپاق خوجا ما شۇجېنغا "تائەت - ئىبادەت قىلىپ دىن تارقىتىش"نى تاپىلىغاندا، خۇپىيە

---

① ماتوڭ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپ تۈزۈمىنىڭ قىسقىچە تارىخى».
② ياپونىيىلىك زوكۇتو يازغان، لىڭ سۇڭچۇن تەرجىمە قىلغان «XIX- XVIII ئەسىردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 2- قىسىم.

2-بۆلۈم چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى سۇفىزمنىڭ ئالاقىلىرى

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئالدى-كەينىدە، شىنجاڭدىكى ئىسلام تەسەۋۋۇپچىلىقى ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە ئىلگىرىلەپ تارقالغان، بۇنىڭدىكى ئاساسلىق شەخسلەر ھەم ۋەقەلەرنىڭ بىرى باباينىڭ لەنجۇدا دىن تارقاتقانلىقى، يەنە بىرى مامىڭشىننىڭ غەربىي يۇرتقا كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلغانلىقى ئىدى.

تايىباباينىڭ لەنجۇدا دىن تارقاتقانلىقى ئېلىمىزدىكى قادىرىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ شياڭيۇەنتاڭ مەزھىپىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. مەزھەپ تارىخىي ماتېرىيالىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

"شياڭيۇەنتاڭ ‹خەيمېن› ياكى ‹شامېن› دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇنىڭدا قادىرىيە تەلىماتى ئۆگىتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسچىسىنىڭ فامىلىسى خەي، ئىسمى كو بولۇپ، ئەسلى يۇرتى لەنجۇ شەھىرى، ئۇ شىنجاڭلىق ‹تايىباباي› دىن تەلىم ئالغان." "چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 22-يىلى (مىلادى 1757-يىلى) چىڭ خاندانلىقى شىنجاڭدىكى چوڭ خوجا بۇرھانىدىن بىلەن كىچىك خوجا خوجا جاھانلارنىڭ چىڭ خاندانلىقىغا قارشى توپىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن، ‹تايىباباي› ئەسىرگە چۈشۈپ، بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ مېڭىلغان، مەھبۇس ھارۋىسى لەنجۇدىن ئۆتكەندە، خەي كو گاۋلەن ناھىيىسىدە گۇندىپايلىق قىلىۋاتقانىدى، ئۇ تايىبابايىنى نازارەت قىلىشقا بەلگىلەنگەن. تايىباباي پەيغەمبەر ئەۋلادى بولغاچقا، خەي كو ئۇنى ناھايىتى ھۆرمەتلىگەن ھەم ئۇنىڭدىن تەلىم ئېلىپ، ‹خەيمېن› مەزھىپىنى قۇرغان... ‹خەيمېن› مەزھىپى ‹قۇرئان كېرىم›گە ئېتىقاد قىلغاندىن باشقا، ئاساسلىقى

جەنۇبىي شىنجاڭغا پادىشاھ بولۇش قارا نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىدى، نەتىجىدە ئۇ جۇڭغار موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنى 70 يىلدىن ئارتۇق قۇل قىلىشى ۋە تالان-تاراج قىلىشىدەك ئېغىر ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئاق تاغلىقلارنى قۇترىتىپ، قارا تاغلىقلارنى دەھشەتلىك باستۇرۇپ، بۇ ئىككى چوڭ دىنىي گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ 200 يىلغىچە داۋاملىشىشىغا سەۋەبچى بولغان. شىنجاڭ تارىخىدىكى بۇ بالايىئاپەت دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزگەن. تارىخىي شەخس بولغان ئاپپاق خوجىنىڭ بۇنىڭدا جىنايى جاۋابكارلىقى بار. بىراق، ئۇ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ دىن تارقىتىش جەريانىدا، يەنە بىر تەرەپتىن، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. دەرۋەقە، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئىسلام تەسەۋۋۇپچىلىقىغا مەنسۇپ ئون چوڭ مەزھەپ، 40 قا يېقىن تارماق مەزھەپنىڭ مەنبەسى ۋە شەكىللىنىش جەريانى ئىنتايىن مۇرەككەپ، لېكىن ئاپپاق خوجا يەنىلا شىنجاڭدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بۇرۇن بېرىپ ئەڭ زور تەسىر قالدۇرغان دىن تارقاتقۇچى ھېسابلىنىدۇ.①

---

① يۇقىرىدا ئېيتىلغان، ئارخىپتا ساقلانغان ياكى مەتبەئەدە بېسىلغان مەزھەپلەر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەردىن باشقا، خۇپىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ شىيەنمېن مەزھىپىدە ساقلانغان قوليازما «ئىسىل دىنىنىڭ شىيەنمېن خۇپىيە مەزھىپى» دېگەن ماتېرىيالدا مۇنداق دەپ خاتىرىلەنگەن:

"...(شىيەنمېن) جۇڭگودا بارلىققا كەلگەن مەزھەپلەر ئىچىدە ئەڭ بۇرۇنقىسى بولۇپ، ھازىرغىچە 300 يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە. ئۇ چىڭخەينىڭ شىنىڭ شەھىرىدىن تۆت-بەش چاقىرىم يىراقلىقتىكى نەنشەن (جەنۇبىي تاغ-ت)، يەنە بىر نامى فېڭخۇاڭشەن (سۈمۈرغ تېغى-ت) قويېسىدە بارلىققا كەلگەن، كېيىن ئۇنىڭدىن جۇڭگودا ئەڭ بۇرۇن سەككىز كىشى تەلىم ئالغان بولۇپ، ھەرقايسىسىنىڭ دىنىي نامى بار. مەسىلەن، شىيەنمېن مەزھىپىنىڭ تۇنجى پىر ئۇستازى شيەن مىيجېن بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى 壮 子太斧 (پاسبان بۇۋا دېگەن مەنىدە —ت) دەپ ئاتايدۇ، ئۇنىڭ دىنىي نامى ئارىب گەۋھەر، تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن يىلى (مىلادى 1661 — 1731- يىللار)... كاڭشىنىڭ 8- يىلى (1669- يىلى) ھىدايىتۇللا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن دەسلەپ چىققاندا، ئەسەدۇللا سومەيدانى بىلەن بىللە گەنسۇنىڭ خۇاڭجۇڭ دېگەن يېرى (ھازىر چىڭخەيگە قارايدۇ) دىكى تاشقى دەريانىڭ چىياۋ كۆۋرۈكىدىكى چاۋيالڭ راۋىقىدا تۇرغان، ئۇ چاغدا ئارىپ (خۇدانى ئېتىراپ قىلغۇچى) سەككىز ياشتىن ئاشقان... ئاپپاق ھىدايىتۇللا (ھاياتلىق يولى)، «تەگرى بىلەن بەندىنىڭ بىرلىكى» تەلىماتىنى ئارىپنىڭ دىلىغا سالغان... كاڭشىنىڭ 26- يىلى (مىلادى 1687- يىلى) ھىدايىتۇللا ئەسەدۇللانى ئېلىپ ئىككىنچى قېتىم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن چىقىپ، ئاۋۋال تىبەتنىڭ روساڭ ئىبادەتخانىسىغا بارغان، ئاندىن خۇاڭجۇڭغا كېلىپ، شىمالىي كىچىك كوچىدىكى شېنجيالۇ بىناسىدا تۇرغان. ئۇ: سىلەرنى (يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تەلىم ئالغۇچى سەككىز شاگىرتنى دېمەكچى) شەخسلىكتىن ئادەمىيلىك ئورنىغا ئۆتكۈزمەكچىمەن، دەپ ئارىپقا دىن تارقىتىشنىڭ دەستىكى سوۋپىتىدە، چوڭ مۆھۈر ۋە ئىككى پارچە دىنىي كىتاب بەرگەن."

بۇ قوليازمىدىكى ئاپپاق خوجىنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىگە دائىر بايانلارنى يۇقىرىدا نەقىل قىلىنغان مەزھەپلەرنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىغا تولۇقلىما قىلىشقا بولىدۇ، بۇنى تەتقىقاتچىلار ئىلگىرىلەپ دەلىللەپ چىقار، دېگەن ئۈمىدتىمىز. بۇنىڭدا شىيەنمېن مەزھىپىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنىڭ ئاپپاق خوجىنىڭ دىن تارقىتىشى بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىكى شۈبھىسىز.

جاھان تەرىپىدىن قەتل قىلىنغان، ئەۋلادلىرىمۇ قولغا ئېلىنىپ قامالغان. شۇڭا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئابدۇراخمان "كونا خوجىلارنىڭ ئەۋلادى" دېيىلگەن. بىيجىڭدا تۇرغان سەككىز بەگ ئىچىدە خوجىس (ئۇنىڭغا "بېلى" دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن)، ھاشىق (ئۇنىڭغا "ياردەمچى ئەركان بەگ" دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن)، قاسىم (ئۇنىڭغا "تەيجى"لىك ئۇنۋانى بېرىلگەن) دىن باشقا، قالغان بەش خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ھۇسەيىن (ئۇنىڭغا "ياردەمچى ئەركان بەگ" لىك ئۇنۋانى بېرىلگەن)، پەرسا (ئۇنىڭغا "تەيجى"لىك ئۇنۋانى بېرىلگەن)، مەھمۇد (ئۇنىڭغا "تەيجى"لىك ئۇنۋانى بېرىلگەن)، تۇردى (ئۇنىڭغا "تەيجى"لىك ھەم "ياردەمچى ئەركان بەگ" لىك ئۇنۋانى بېرىلگەن) تۆت كىشى چىڭ قوشۇنلىرى ئاسىيلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ خىزمەت كۆرسەتكەن، پەقەت ئابدۇراخمانلا چىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنغان، كېيىن ئۇردىنىڭ ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشكەن. مەزھەپلەر باياندىكى "تايىباي ئەسىرگە چۈشۈپ بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ مېڭىلغان" دېگەن سۆزنى بۇنىڭ بىلەنمۇ دەلىللەشكە بولىدۇ. ئابدۇراخماننىڭ بوۋىسى ئىك خوجا «مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە "ئىشان خوجا" دېيىلگەن، بۇنىڭ مەنىسى "دەرۋىش"، يەنى ئائىلىسىدىن چىقىپ تەركىدۇنيا بولۇپ، زاھىدلىق بىلەن ھايات كەچۈرگۈچى، دېگەن بولىدۇ. ئىك خوجىنىڭ ۋارىسى بولغان ئابدۇراخماننىڭ قادىرىيە تەلىماتىنى خەيكوغا ئۆگىتىشى، خۇيزۇلارنىڭ قادىرىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ "شياڭيۈەنتاڭ" خانىقاسىنى قۇرۇشى ئاپپاق خوجىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ خۇپىيە تەلىماتىنى تارقاتقانلىقىدىن كېيىنكى ئىش، شۇڭا ئۇ شىنجاڭدىكى تەسەۋۋۇپچىلىقنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقاتقۇچى يەنە بىر شەخس ھېسابلىنىدۇ.

ما مىڭشىننىڭ غەربىي يۇرتقا كېلىپ دىنىي ئىلىم تەھسىل قىلغانلىقىغا كەلسەك، بۇ شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ ئۇزاق ئۆتمەي، خۇيزۇلاردىن چىققان مەشھۇر سۇفىزمچى ئەرباب ما مىڭشىننىڭ غەربىي يۇرتتا ئىلىم تەھسىل

ساداقەتلىكنى ھەممىدىن ئەلا دەپ بىلىدۇ. ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ساداقەتلىكنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشى شەرت، ئەگەر ساداقەتسىزلىك قىلىدىغان بولسا، ‹ خەيمىن› ، مەزھىپىنىڭ مۇرىتى بولۇش سالاھىيىتىدىن مەھرۇم بولىدۇ[1].»

لەنجۇدا دىن تارقاتقان ‹ تايىاباي› دېگەن كىشىگە كەلسەك، تۆرلۈك تارىخىي ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىپ قارىغاندا، ئۇ "پايتەختكە بېرىپ ئۆلتۈراقلاشقان ئۇيغۇر بەگلەر" ئىچىدىكى ئابدۇراخمان بولسا كېرەك. «ۋاڭ-گۇڭ بەگلەر تەرجىمىھالى» دا مۇنداق دېيىلگەن: "ئابدۇراخمان يەكەنلىك ... باشلىرىدا، يەكەندىكى ئەخمەت خوجىنى سىۋىن ئاروبدان ئەملىدىن ئېلىپ تاشلىغان، ئەخمەت ئۆلگەن، ئۇنىڭ ئوغلى بۇرھانىدىن بىلەن خوجا جاھاننى قولغا ئېلىپ قامىغان. يەكەن، قەشقەر پۇقرالىرى ئۆز ئالدىغا باشلىق تىكلىگەن، ئۇ ئىك خوجا يەنى ئابدۇراخماننىڭ بوۋىسى ئىدى. چيەنلۇڭنىڭ 20- يىلى چوڭ قوشۇن جۇڭغارلارنى تىنچىتىپ، بۇرھانىدىننى قويۇپ بېرىپ يەكەنگە قايتۇرغان. ئىك خوجا ئۇنى قوبۇل قىلمىغان، قوشۇنىمىزنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئىك خوجا بۇ قوشۇننى قارشى ئېلىپ شەھەرگە باشلاپ كىرگەن. شۇنىڭ بىلەن خوجا جاھاندا توپىلاڭ كۆتۈرۈش نىيىتى تۇغۇلغان ... ئىك خوجىنى قەتل قىلغان. ئابدۇراخمان بۇيرۇتلار تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. خوجا جاھان ئۇنى تۇتىۋېلىپ قاماپ قويغان. 24- يىلى چوڭ قوشۇن يەكەننى تىنچىتقاندا، ئابدۇراخمان قولغا چۈشكەن. ئۇ 25- يىلى پايتەختكە بارغان. ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىسى كونا خوجىلاردىن بولغاچقا، ئۇنىڭغا ئىككىنچى دەرىجىلىك تەيجىلىك ئۇنۋانى بېرىلىپ ، پايتەختتە قالدۇرۇلغان، ئۇ 37- يىلى ئۆلگەن[2]."

ئابدۇراخمان مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئىككىنچى ئوغلى دوست خوجا سىستېمىسىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، بوۋىسى ئوش خوجا "ئىك خوجا" دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ چىڭ خاندانلىقىغا قارشى چىقىشنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن خوجا

---

① ماتۆلۈ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپ تۈزۈمىنىڭ قىسقىچە تارىخى».

② «خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن ۋاسسال موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋاڭ-گۇڭ بەگلەر تىزىملىكى»، 117- جىلد، «ئابدۇراخمان قاتارلىقلارنىڭ تەرجىمىھالى».

جەھرىيە مەزھىپىنىڭ تارىخىي ماتېرىيالىغا نىسبەتەن مۇھىم دەلىل ۋە تولۇقلىما ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئارقىلىق مەزھەپلەر باپايىدىكى بەزى خاتالىقلارنىمۇ تۈزەتكىلى بولىدۇ[1].

دىنىي پائالىيەت مۇراسىملىرى جەھەتتە مامىڭشىننىڭ "يېڭى دىنى" نىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ زىكىر قىلغاندا ھۆكمەتنى ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ مەزھىپى "جەھرىيە" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، مەدىنىدىكى ئۆلىمالار تەشكىلاتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان ئىبراھىم كۇلانى ھۆكمەتنى "ئاۋاز چىقىرىپ" ئوقۇشنى بۇرۇنلا ياقلىغان ھەم بۇ ھەقتە چۈشەنچىمۇ بەرگەن، ئابدۇخالىق ۋە ئۇنىڭ يەمەندىكى تەشكىلاتىمۇ بۇ ئۇسۇلنى قوللانغان. لېكىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدا تۈزۈلگەن تارىخ كىتابلىرىدىن قارىغاندا، روشەنكى، مامىڭشىن چيەنلوڭنىڭ 26-يىلى (مىلادى 1761-يىلى) قايتىش ۋاقتىدا، شىنجاڭنىڭ قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلىرىدىن ئۆتكەندە ھۆكمەتنى "ئۈنلۈك" ئوقۇيدىغان ئىسھاقە مەزھىپى بىلەنمۇ ئالاقە قىلغان، شۇڭا چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: "... مامىڭشىن 26-يىلى سىرتتىن قايتىپ كېلىش بىلەنلا يېڭى دىن تىكلەشكە كىرىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئايەتنى ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلغان، بۇ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىكى ئۇيغۇرلار (مۇسۇلمانلار) دىن كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ئايەتنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئۈنلۈك ئوقۇيدۇ... مامىڭشىن سىرتتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكىلەردىن بۇنى ئۆگىنىپ، شۇ بويىچە تارقاتقان[2]." مامىڭشىن "يەكەن، قەشقەرگە بېرىپ، دىنىي كىتابلارنى ئۆگىنىپ

---

[1] ماتۇڭنىڭ «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپ تۈزۈمىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا بايان قىلىنغان مامىڭشىننىڭ يەمەندىكى خانىقادا ئۆتقان يەتتە ئەۋلاد ئۇستازىنىڭ ئىسمى مۇنۇلار: (1) مۇھىددىن، (2) باھاۋىددىن، (3) تاجىددىن، (4) ھەزرىتى باقى، (5) ھەزرىتى چىسەينى، (6) ئابدۇخالىق، (7) مۇھەممەد بۇرۇسەينى. ئۇنىڭدا "يەتتىنچى ئەۋلاد بەشىنچى ئەۋلادنىڭ ئوغلى" دېيىلگەن. جوسېف فلېيشېرنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسەن، مەزھەپلەر باپايىدا يۇقىرىدىكى ئالتىنچى ئەۋلاد بىلەن يەتتىنچى ئەۋلاد ئۇستازىنىڭ ئىسمى ئاستىن — ئۈستىن قىلىۋېتىلگەن، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

[2] «خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن لەنجۇ ھەققىدىكى قىسقىچە خاتىرە»، 8- جىلد.

قىلىش، سەيلە-ساياھەت قىلىش ئىشلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئىچكىرىگە قايتىپ "يېڭى دىن" ئىجاد قىلغانلىقىغا قارىتىلغان. مامىڭشىن تەخمىنەن 1730- يىلى تۇغۇلغان، ئۇنىڭ دىنىي نامى "ئىبراھىم"، لەقىبى "ۋىقايىتۇللا" (ئاللا يولىنى قوغدىغۇچى)، ھۆرمەت نامى "گۆەنچۆەن ئەزىز" (گۆەنچۆەننىڭ ئاقساقىلى) ئىدى، ئەسلى يۇرتى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جىېجۇ (ھازىرقى ۋۇدۇ ناھىيىسى)، ئۇ ئىلىمىزدىكى ئىسلام دىنى جەھرىيە مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى. جەھرىيە مەزھىپى "يېڭى دىن" دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ مەزھەپنى مامىڭشىن چيەنلۇڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە قۇرغان. مامىڭشىن ياش چېغىدا يەمەنگە بېرىپ ئوقۇغان، ئۇنىڭ كونكرېت ئەھۋالى ئىلگىرىكى مەزھەپ تارىخلىرىدىكى خاتىرىلەردە تەپسىلىي يېزىلمىغان، بۇ ھەقتىكى گەپلەرمۇ ئوخشاش ئەمەس. فرانسۇز ئالىمى جوسىف فلېيشېرنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، مامىڭشىننىڭ ئۇستازى يەمەندىكى نەقشىبەندىيە سۇلۇكىدىن ئەززەيىن ئىبنى مۇھەممەد ئابدۇلباقى مىجاجى (مىلادى 1643- ياكى 1644 — 1725- يىلى) زەيىننىڭ ئوغلى ھەم ۋارىسى ئابدۇلخالىق (تەخمىنەن 1705 — 1740- يىللار) ئىكەن. مامىڭشىننىڭ سىلسىلا شەھرىدە زەيىن بىلەن خالىققا ئەگەشكەنلىكى ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى "گۇللەندۇرۇش" دولقۇنىنى ۋۇجۇدقا كەلتۇرگەن بىرمۇنچە ھەرىكەتلەر بىلەن باغلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، زەيىننىڭ ئۇستازى نەقشىبەندىيە سۇلۇكىنىڭ زور تەسىرگە ئىگە ئۆلىماسى ئىبراھىم ئىبنى ھەسەن كۇلانى ئىدى، بۇ كىشى مەدىنىدىكى ئۆلىمالار تەشكىلاتىنىڭ مۇھىم ئاساسچىلىرىدىن بىرى ئىدى، ئۇ مەزكۇر تەشكىلاتنىكى نۇرغۇنلىغان ئاتاقلىق شاگىرتلار ئىچىدە "گۇللەندۇرۇش" روھىنى تارقاتقان، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئىسلامنى "گۇللەندۇرۇش" پىكىر ئېقىمىنى شىمالىي ھىندىستان ۋە ھىندونېزىيە قاتارلىق جايلارغا تارقاتقانىدى. "شۇڭا، جۇڭگودىكى مامىڭشىننىڭ «گۇللەندۇرۇش» ھەرىكىتى ھەقىقەتەن ئۇزاق تارىخىي مەنبەگە ئىگە①." شۈبھىسىزكى، جوسېف فلېيشېرنىڭ تەتقىقاتى

① جوسېف فلېيشېر: «جۇڭگودىكى سۇفىزم».

كېتىدۇ (يەتتىنچى بابنىڭ 1-بۆلۈمگە قاراڭ). "ھۆكمەت ئوقۇغۇچىلار ئالتۇن نۇر ئاستىدا جان بەرسە، جەننەتكە كىرىدۇ" دېگىنى سۇفىزم مەزھىپىنىڭ ئىشانلىرى ئۆزلىرىنى "ئاللا نۇرى" نىڭ ۋارىسى دەۋېلىپ، شۇ ئارقىلىق مۇرىتلار ئىچىدە شەكىللەندۈرگەن، ئىشانلارغا چوقۇنىدىغان خۇراپىي كۆز قاراش. بىراق، تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، مامىڭشىننىڭ غەربىي يۇرتتا ئىلىم تەھسىل قىلىش ئاساسىدا، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى سالار، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي رايون ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، مەزھەپ تۈزۈمى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان ئىسلاھاتى غايەت زور ئىجتىمائىي تەسىر پەيدا قىلغان. "يېڭى دىن" نىڭ ئىجاد قىلىنىشى ۋە تارقىلىشى بىلەن كېلىپ چىققان XVIII ئەسىردىكى جەھرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى جۇڭگونىڭ دېھقانلار ئىنقىلابى تارىخىدا تىللاردا داستان بولغۇدەك بىر سەھىپە قالدۇرغان.

بۇ مەزگىلدە شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىقى ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىش بىلەنلا قالماي، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى دىنىي مەزھەپلەرمۇ شىنجاڭغا تارقالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قادىرىيە مەزھىپى چيەنلۇڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا جى فېڭجۇ شىنجاڭغا كېلىپ دىن تارقاتقاندا شەكىللەنگەن بىر تارماق مەزھەپ ئىكەن. جەھرىيە مەزھىپى چيەنلۇڭنىڭ 34- يىلى (مىلادى 1769- يىلى) مامىڭشىننىڭ مەرتىۋىلىك مۇرىتى خېماليۇخۇ كونا دىن بىلەن يېڭى دىننىڭ توقۇنۇشى تۈپەيلىدىن، چىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۈرۈمچىگە پالانغان چاغدا شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن. مامىڭشىن يەنە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ كاماجىيايە، سۇ ئاخۇن، جاۋ ئاخۇنلارنى شىنجاڭنىڭ دىنىي مەزھەپ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتكەن، كاجىيامايە شىخەنزىدە، سۇ ئاخۇن بىلەن جاۋ ئاخۇن ئايرىم-ئايرىم ھالدا غۇلجا ۋە موڭغۇلكۈرەدە تۇرغان. چيەنلۇڭنىڭ 46- يىلى (مىلادى 1781- يىلى) مامىڭشىن جەھرىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ قوزغىلىڭىدا چىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىمۇ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن شىنجاڭغا پالانغان. مامىڭشىننىڭ ئۈچ قىزى ۋە خوتۇنى جاڭ قۇشناچىمۇ ئىلگىرى –

كېلىپ، گەنسۇدا يېڭى بىر دىن ئىجاد قىلغان...[1]»

«شەنشى، گەنسۇلاردىكى بالايىئاپەتلەردىن خاتىرە»گە "خېجۇدىكى ئەزىز"، يەنى "خېجۇنىڭ ئاقساقىلى" ما مىڭشىننىڭ مۇنۇ بىر كۇپلېت شېئىرى كىرگۈزۈلگەن:

"ئىلىم ئۈچۈن باش ئېگىپ غەربىي يۇرتقا باستىم قەدەم،
قايتىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئالدىم قولۇمغا قوش ئەلەم.
تىكتىم شىمالغا ئاق ئەلەمنى، قىلدى يېشىل تۇغۇم جەۋلان،
ئاق ئەلەمنى تىكلا تۇتسام، يېشىل تۇغۇم مەۋجۇت ھامان[2]."

بۇ شېئىرنىڭ ئالدىنقى ئىككى مىسراسى مامىڭشىننىڭ ئۆزىمۇ غەربىي يۇرتقا ئىلىم ئىزدەپ بېرىپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يېڭى دىن ئىجاد قىلىشقا كىرىشكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ شېئىردا تىلغا ئېلىنغان "غەربىي يۇرت" ئىلگىرىكى چاغلاردا بېرىپ ئوقۇغان يەمەننى كۆرسەتكەندىن باشقا، شىنجاڭنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تارىخ ماتېرىياللىرىدا مۇنداق دېيىلگەن: مامىڭشىن تارقاتقان "يېڭى دىن يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ھۆكمەت ئوقۇيدۇ ياكى بېشىنى چايقاپ ساماغا دەسسەيدۇ"، "ئۇنىڭ دىندىكىلەر ھۆكمەت ئوقۇغاندا باشلىرىنى چايقاپ، يالاڭ ئاياغ بولۇپ، قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ چۆرگىلەيدۇ، ھۆكمەت ئوقۇغۇچىلار ئالتۇن نۇر ئاستىدا جان بەرسە، جەننەتكە كىرەرمىش[3]."

"يېڭى دىن مۇرىتلىرى توپلىشىپ ھۆكمەت ئوقۇيدۇ، ھۆكمەت ئەۋجىگە چىققاندا باشلىرىنى تېخىمۇ ئىرغاڭلىتىپ، مۇرىلىرىنى تولغايدۇ[4]."

بۇلار ئالدىنقى بابتا قىلىنغان شىنجاڭدىكى سۇفىزم مەزھىپى ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ قائىدە-رەسىملىرى بىلەن بىرمۇنچە جەھەتلەردە ئوخشىشىپ

---

① «چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 1341 ـ جىلد، 8 ـ بەت.
② «جۇڭگو ئىسلام دىنى تارىخىغا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىدىن تاللانما»، 1. قىسىم، 732 ـ بەت.
③ «مۇسۇلمانلارنى تىنچىتىش ئەھۋالىدىن قىسقىچە خاتىرە»، «مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى» گە قاراڭ.
④ «زو ۋېنشياڭ ھەزرەتنىڭ يوللىغان مەكتۇپلىرى»، 38.جىلد، 63.بەت. «يېڭى دىن قىسمى».

3- بۆلۈم ئىمام رەببانى مەزھىپىنىڭ تارقىلىشى

ئىمام رەببانى مەزھىپى ــ ھىندىستاندىكى سۇفىزم ئىلاھىيەتشۇناسى ۋە دىنىي داھىي ئىمام رەببانى (مىلادى 1564 ــ 1624- يىللار) نامى بىلەن ئاتالغان تەسەۋۋۇپچىلىق مەزھىپى. ئىمام رەببانى 1564 - يىل 6- ئاينىڭ 26- كۈنى دېھلى بىلەن لاھور ئارىلىقىدىكى سىرھىندى شەھرىدە تۇغۇلغان، شۇڭا ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى "ئەھمەد سىرھىندى"، ئۇنىڭ ئاتىسى ئابدۇلئەھەد بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، پەيغەمبەر ئەۋلادى ئىمىش. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىمام رەببانى قان سىستېمىسى جەھەتتە 26- ئەجداد ئارقىلىق مۇھەممەد پەيغەمبەرگە ئۇلىشىدىكەن، يەنى ئۆمەر ئىبنى ئەل خەتتاب (مىلادى 572 ــ 644- يىللار) تىن كېيىن، دىنىي سىستېما جەھەتتە 22 ئەجداد ئارقىلىق ئەبۇبەكرى (مىلادى 573 - 634- يىللار) گە ئۇلىشىدىكەن. ئىككى نەسەب سىستېمىسىنىڭ ھەممىسىدە سۈننىي مەزھىپىنىڭ قاتتىق ئورتودوكساللىق خۇسۇسىيىتى گەۋدىلەنگەن. ئىمام رەببانى كىچىك چېغىدىن تارتىپ ئاتىسىدىن دىنىي تەلىم ئالغان، سەل چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئاتاقلىق ئۇستازلارنى كەڭ تۈردە زىيارەت قىلىپ، ھەدىس، تەپسىر ۋە ئىلمىي مەنتىق بىلىملىرى ئۈستىدە ئىزدەنگەن ھەم شۇ چاغدىكى ھىندىستاندا تەسىرى چوڭ بولغان چىستىيە سۇلۇكىگە ۋە سۇھرەۋەردىيە سۇلۇكىگە قاتناشقان. كېيىن يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەقشىبەندىيە سۇلۇكىنىڭ 7- ئەۋلاد پىر ئۇستازى خوجا باقى بىللاھ (مىلادى 1563 - 1603- يىللار) بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنى دەرھال ئۇستاز تۇتقان، ئۇنىڭ يېتەكلىشى بىلەن نەقشىبەندىيە سۇلۇكىگە كىرگەن. ئۇنىڭ تەرىقەت نەسەب سىستېمىسى مەزكۇر سۇلۇكنىڭ ھەرقايسى ئەۋلاد ئۇستازلىرىنىڭ دىن تارقىتىش مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا مۇنداق:

كېيىن بولۇپ شىنجاڭدا شېھىت قۇربان بولغان، ئۇلارنىڭ ساداقەتلىك ۋە پاكلىق بىلەن شېھىت بولغانلىقى كېيىنكى كىشلەر ئۈچۈن ئۈلگە بولغان.

مامىڭشىن ئىجاد قىلغان جەھرىيە مەزھىپى جەمئىي ئىككى فامىلە، ئۈچ جەمەت، سەككىز ئەۋلاد داۋاملاشقان[1]. «تەرىقەتنىڭ مەنبەسى» دېگەن كىتابتا ئالدىنقى بەش ئەۋلاد ئۇستازنىڭ شىنجاڭغا دىنىي مەزھەپ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان رەئىس تەيىنلەپ ئەۋەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن: پىر ئۇستاز مامىڭشىن شىنجاڭغا ئەۋەتكەن بىرىنچى ئەۋلاد رەئىس كاماجايە؛ پىڭلياڭ داۋزۇڭى مۇشيەنجاڭ، چۈەنچاڭ داۋزۇڭى ما داتيەن ئىككى ئۇستاز دەۋرىدە شىنجاڭدا لو ھەزرەت ئىككىنچى ئەۋلاد رەئىس بولۇپ تۇرغان؛ سيۆبا داۋزۇڭى ماداتيەن ئۇستاز بولغاندىن كېيىن، ئارقا-ئارقىدىن جىن ھەزرەت (جىمسارنىڭ خۇاشيەنيۈەن باغچىسىدا تۇرغان) بىلەن خې ھەزرەت (پىچاندا تۇرغان) نى ئايرىم-ئايرىم ھالدا تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى دىنىي ئىشلارغا مەسئۇل قىلغان؛ شىسەن داۋزۇڭى ما خۇالۇڭ (1849- يىلى ئۇستازلىق ۋەزىپىسىگە چىققان) داۋرىدە، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ رەئىسلىكىنى توقسۇندىكى خۇيزۇ ما ئىمام ئۆتكۈزۈۋالغان (كېيىن تۇرپانغا كۆچۈپ بارغان)، شىمالىي شىنجاڭغا مەشھۇر ئۆلىما لى سەنۋېينى مەسئۇل قىلىپ تەيىنلىگەن (ئۈرۈمچىنىڭ سەنگۇڭ دېگەن يېرىدە تۇرغان). شۇ يىلى (1868- يىلى) مائىمام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى لى سەنۋېي باشقۇرغان[2].

---

① جەھرىيە مەزھىپى تارقاتقان ئىككى فامىلە، ئۈچ جەمەت، سەككىز ئەۋلاد مۇنۇلار: «جيېبجۇلوق ما، پىڭلياڭلىق مۇ، لىڭجۇلوق ما فامىلىلىكلەر. بىرىنچى ئەۋلاد پىر ئۇستاز ما مىڭشىن، ئىككىنچى ئەۋلاد پىڭلياڭلىق ھەزرىتى مۇ شەنجاڭ، ئۈچىنچى ئەۋلاد ما خۇڭتەي، تۆتىنچى ئەۋلاد ما يىدې، بەشىنچى ئەۋلاد شىيەنلىك ھەزرىتى ما خۇلۇڭ، ئالتىنچى ئەۋلاد بيەنلياڭلىق ھەزرىتى ما جىنچىڭ، يەتتىنچى ئەۋلاد شاگۇلوق ھەزرىتى ما يۈەنجاڭ، سەككىزىنچى ئەۋلاد شاگۇلوق 4- ھەزرەت ما جېنۋۇ.

② لى سەنۋېيدىن كېيىن شىنجاڭدىكى جەھرىيە مەزھىپى شاگۇ، بەنچياۋدىن ئىبارەت ئىككى سىستېمىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. بۇنىڭدىن باشقا، دىدا جەمەتى سىستېمىسى شىنجاڭغا كىرىپ، يېقىنقى زاماندىن ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئىسلام دىنىنى كېلىشتۈرگەن، بۇ ئىككى خىل دىنىنىڭ پەرقى يوق دەپ تەشۋىق قىلغان، نەتىجىدە ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بۇزۇلۇپ، مۇسۇلمانلار ھىندى دىنى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كېتىشتەك خەۋپلىك خاھىش كېلىپ چىققان. ئىمام رەببانى ئەكبەرنىڭ دىنىي تەشەببۇسىغا قارشى تۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى ئىچكى جەھەتتىن ساپلاشتۇرۇشنى ئۆز بۇرچى قىلىپ، ئەكبەر يۈرگۈزۈۋاتقان پان ئىلاھچىلىق پىكىر ئېقىمىغا كۆپ قېتىم تاقابىل تۇرغان ھەمدە ئۆزىنىڭ كەڭ بىلىمى ۋە چىن مەقسىتى ئارقىلىق ئىسلام دىنىنى ساپلاشتۇرۇش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئىسلام دىنىغا سىڭىپ كىرگەن ھىندى دىنىنىڭ پان ئىلاھچىلىق تەركىبلىرىنى چىقىرىپ تاشلاپ، سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئورتودوكساللىقىنى يېڭىۋاشتىن ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئۇ نەقشبەندىيە سۇلۇكىنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدىلىرى ۋە مۇرەككەپ ئىبادەت رەسىم-يوسۇنلىرىنى ئىسلاھ قىلغان. ئالدى بىلەن شەرىئەتنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ، ئاللا بۇيرۇغان بەش پەرز قاتارلىق شەرىئەت بەلگىلىمىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىش ئاساسىدىلا جىم ئولتۇرۇپ ئىستىقامەت قىلىشقا بولىدىغانلىقىدا چىڭ تۇرغان. شەرىئەتنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنلىرىنى ئاددىي تىل بىلەن چۈشەندۈرۈپ ، ئۇنى ئاممىبابلاشتۇرغان؛ كارامەت (مۆجىزاتنىڭ كۈچىنى كۆرسىتىش) ھەققىدە داۋراڭ سېلىشنى دىن تارقىتىشنىڭ ۋاسىتىسى قىلىشقا قارشى تۇرغان، تەركىدۇنياچىلىققا قارشى تۇرۇپ، ھاياتلىق يولىغا ۋە رېئال تۇرمۇش مەسىلىلىرىگە ئەھمىيەت بەرگەن. شۇنداق قىلىپ، نەقشبەندىيە تەلىماتىنى ساپلاشتۇرۇپ، بۇ سۇلۇك بارلىققا كەلگەندىن بۇيان يۇقتۇرۇۋالغان ئارىلاشما نەرسىلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئورتودوكسال ئېتىقادىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىمام رەببانى «مۇجەددىدى — ئەلف — سانى» يەنى «ئىككىنچى ئىرانىڭ ئىسلاھاتچىسى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئىگە بولغان، ئۇنىڭ ۋەكىللىكىدىكى سۇلۇك «نەقشبەندىيە مۇجەددىدىيە» يەنى «ئىسلاھاتچى نەقشبەندىيە» دەپ ئاتالغان.

1) ھەزرىتى خوجابائەددىن نەقشبەندى؛

2) مەۋلانە ياقۇپ چەرخى؛

3) ھەزرىتى خوجا ئۇبەيدۇللا ئەخرار؛

4) ھەزرىتى مەۋلانە مۇھەممەد زاھىد؛

5) ھەزرىتى خوجا مۇھەممەد دەرۋىش؛

6) ھەزرىتى خوجا ئەمكەنەقى؛

7) ھەزرىتى خوجا باقى بىللاھ؛

8) ھەزرىتى مۇجەددىد ئەلف سانى ئىمام رەببانى شەيخ ئەھمەد فارۇخى سىرھىندى①.

خوجاباقى بىللاھ ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيىسىگە ئەكبەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللار (1556 ــ 1605ـ يىللار) نىڭ ئاخىرلىرىدا ھىندىستانغا كېلىپ دىن تارقاتقان، "ئۇ ناھايىتى سەممىي ھەم كەمتەر بولۇپ، ئۆز ئىشىنى مۇلايىملىق، چىقىشقاقلىق بىلەن ئېلىپ بارغان، ئۇنىڭ تەشكىلاتى ئاددىي پۇقرالار ۋە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، ھوقۇقدارلارغا تەسىر كۆرسەتسە، ئىجتىمائىي ئالاقە جەريانىدا ئەڭ زور ئۈنۈم ھاسىل قىلغىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. "② ئۇ ئۆزىنىڭ تەشكىلاتىغا پۇختا ئاساس سېلىپ، بىر تۈركۈم قابىل شاگىرت يېتىشتۈرگەن، ئىمام رەببانى ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋارىسلىرىدىن بىرى ئىدى. ئىمام رەببانى تالانتلىق ئەدىب ۋە چىۋەر ناتىق سۈپىتىدە باقى بىللاھنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

ئەكبەر ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە، ئىسلام دىنى بىلەن ھىندى دىنى ئوتتۇرىسىدا كېلىشتۈرۈش خاراكتېرىدىكى بىر خىل دىن ــ «دىن ــ ئى ــ ئىلاھى» (مۇقەددەس ئېتىقاد) نى تۈزۈپ چىقىپ، ھىندى دىنى بىلەن

---

① بۇ ئىسىملىك شىنجاڭنىڭ كېرىيە ناھىيىسىدىن تېپىلغان نەقشبەندىيە شەجەرىسى ۋە ياپونىيىلىك شياۋسۇڭ جيۇنەن يازغان «تاشكەنتتىكى ئىشانلار» دېگەن ماقالە (ياپونچە بېزىقتىكى «ئىسلام دۇنياسى» ژۇرنىلىنىڭ 1985ـ يىل 1ـ سانى، 23ـ ، 24ـ سانلىرى) دىكى شەجەرىگە ئاساسەن ئومۇملاشتۇرۇپ رەتلەپ چىقىلغان.

② سەييىد فەيياز مەھمۇد (پاكىستانلىق) : «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 533ـ بەت، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1981ـ يىل.

سىستېمىسى بولسا، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە شەيخ ئەۋلىيا دېگەن كىشىنىڭ ئافغانىستاننىڭ بەدەخشان ئۆلكىسىدىن شىنجاڭنىڭ يەكەن شەھىرىگە كېلىپ دىن تارقىتىشى بىلەن شەكىللەنگەن. بۇ دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، خۇيزۇ، دۇڭشياڭ، سالار، باۋئەن مىللەتلىرىگىمۇ تارقالغان.

ئالدى بىلەن ئايكۆل سىستېمىسىدىن قارىغاندا، بۇ سىستېمىنىڭ پىر ئۇستازى ئەلى ئاخۇن جەمئىي بەش شاگىرت قوبۇل قىلغان. ئۇنىڭ ئىككىسى ئۇيغۇر بولۇپ، بىرىنىڭ دىنىي ھۆرمەت نامى "تامىر ھارىن"؛ يەنە بىرى قەشقەرلىق بولۇپ، دىنىي ھۆرمەت نامى "ئايدۇللا مەۋلانى". قالغان ئۈچ شاگىرتى خۇيزۇ بولۇپ، ئۇلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا شىنجاڭ، گەنسۇ، چىڭخەيلەردە دىن تارقاتقان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەسىرى چوڭ بولغىنى مافاڭ، ئۇنىڭ دىنىي نامى "ئالىم بىللاھى نۇرمۇھەممەد ئەلى سۇفى"، ھۆرمەت نامى "سۇلتانى ئالەم"، ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى گەنسۇنىڭ ئەنشى ناھىيىسىدىكى داۋەن دېگەن جاي بولغاچقا، ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن يەنە "ئەنشى داۋەنلىك ھەزرەت" دەپ ئاتالغان. مافاڭ چيەنلۇڭنىڭ 20- يىلى (مىلادى 1755- يىلى) ھەربىيگە قاتنىشىپ شىنجاڭغا كەلگەن، ئاقسۇدا تۇرغان مەزگىلدە ئەلى ئاخۇنغا شاگىرت بولۇپ تەلىم ئالغان، كېيىن پىچان، تۇرپان، ئۈرۈمچى، ساۋەن قاتارلىق جايلاردا دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان. مافاڭمۇ بەش شاگىرت قوبۇل قىلغان، ئۇلارنىڭ ئىككىسى ئۇيغۇر بولۇپ، بىرى پىچاننىڭ لۈكچۈن بازىرىدىن، ئىسمى ئەھمەد سۇفى؛ يەنە بىرى ئىلىلىق، ئىسمى مۇھەممەد قاسىم. قالغان ئۈچى خۇيزۇ: بىرى "يەنىسخەيلىك ھەزرەت"، ئىسمى ماپىي؛ يەنە بىرى "خېيلۇڭجياڭلىق ھەزرەت"، ئەسلى شىنجاڭنىڭ گۇچۇڭ شەھىرىدىن، دىنىي نامى مۇھەممەد ئەلى مۇسا. بۇ ئىككىسىنىڭ دىن تارقىتىشى بىلەن كېيىنكى چاغلاردا شىنجاڭدىكى خۇيزۇلار ئارىسىدا ئايكۆل سىستېمىسىنىڭ ئىككى تارمىقى شەكىللەنگەن. يەنە بىرى "شىنىڭ كاڭچېڭلىق ھەزرەت"،

شەيخ ئەھمەد "ئىمام رەببانى" دېگەن نام بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى "مۇسۇلمانلارنى مۇكەممەل ئادەم قىلىپ تەربىيلىگەن" ياكى "پۈتۈن زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلىپ، ئەقىل ئىگىلىرىنى ھىدايەت يولىغا باشلىغان" دېگەن بولىدۇ. ئۇ ھىندىستاننىڭ پايتەختى دېھلىدا "ئىمام رەببانى مەدرىسى"نى بىنا قىلىپ، ئۇنىڭدا ئۆز تەلىماتىنى تارقىتىدىغان مەخسۇس دىنىي خادىملارنى يېتىشتۈرگەن. جاھانگىر ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىل (1605 — 1627)دە ئىمام رەببانى ئوردىدىكى ياللانما ئۆلىمالارنىڭ ھەسەتخورلۇقى تۈپەيلىدىن، "ساختىپەزلىك قىلىپ ئۆزىنى خەلىپىنىڭ يۇكسەك مەنىۋى ئورنىغا قويدى" دېگەن تۆھمەت بىلەن ئەيىبلەنگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە پادىشاھ چاقىرتقاندا مۇسۇلمانلارنىڭ قەتئىي ئېتىقادىنى ئاساس قىلىپ، تىز پۈكۈپ ئولتۇرۇشنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، "دۆلەتكە قارشى چىقتى" دېگەن بەدنام بىلەن گۋالىيۇر تۈرمىسىگە تاشلانغان، بىر يىلدىن كېيىن جاھانگىر پادىشاھ ئۇنىڭ بىلەن يارىشىپ قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنى تۈرمىدىن ئازاد قىلغان. ئىمام رەببانى ئىسلام دىنىنىڭ شەرئىتى ۋە سۇفىزمنى ئاقلاپ، ئۆز تەلىماتىنى تارقىتىشتا ئېغىزمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن، ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئادەتتە "ئىمام رەببانىچىلار" دەپ ئاتالغان. ئىمام رەببانىنىڭ كاتتا ئەسىرى-«مەكتۇبات» مەزكۇر مەزھەپ ئەقىدىلىرىنىڭ تۈپ پروگراممىسى قىلىنغان.

ئىمام رەببانى مەزھىپى XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرىپ، "ئايكۆل سىستېمىسى" بىلەن "يەكەن سىستېمىسى"نى شەكىللەندۈرگەن. شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ خۇپىيە مەزھىپى رىۋايەتلىرىدە ئايكۆل سىستېمىسى ئەلى ئاخۇن (تولۇق ئىسمى ھەزرىتى قۇتۇب ئەلفىل ئوسۇرى ۋەلىيۇل ئىشان مۇھەممەد غالى ئاخۇن شەيخ رەخمىتۇل ئەلى) ئىسىملىك دىن تارقاتقۇچىنىڭ ھىندىستاندىن شىنجاڭغا كېلىپ، ئاقسۇنىڭ ئايكۆل دېگەن يېرىدە ئولتۇراقلىشىپ، مەدرىس سالدۇرۇپ، كەڭ كۆلەمدە دىن تارقىتىش بىلەن شەكىللەنگەن دېيىلىدۇ. يەكەن

ئىزھار قىلىنغان. يەنە ئۇنىڭغا ئاۋۋال مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش پەرزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن دىن تارقىتىشقا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان①."

ما باۋجېن جياچىڭنىڭ 19-يىلى (1814-يىلى) مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ، "ھاجى" بولۇپ ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن، ھېلىقى گۇۋاھنامىگە ئاساسەن دىن تارقىتىشقا كىرىشكەن. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى غەربىي شىمالنىڭ ھەممە يەرلىرىدە بار ئىدى. ئۇلار "بېيجۇاڭ مەزھىپى" دەپ ئاتىلىپ، خېجۇ رايونىدىكى مۇپتى، چوڭ قۇببە، خۇاسى قاتارلىق چوڭ مەزھەپلەر بىلەن تەڭ قاتاردا تۇرغان. بېيجۇاڭ مەزھىپى روشەن ھالدا ئىمام رەببانى مەزھىپىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى، ئۇ سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئورتودوكسال ئېتىقادى بويىچە ئىبادەت قىلىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، خۇيزۇلار ئىچىدىكى قەدىمىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغاچقا، زور دەرىجىدە راۋاج تاپقان. بۇ مەزھەپنىڭ ھەر ئەۋلاد "ئاقساقال" (ئۇستاز) لىرى يەكەن مەدرىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن بولۇشى شەرت ئىدى، يەكەن مەدرىسى تەرىپىدىن دىن تارقىتىش گۇۋاھنامىسى بېرىلگەندىلا، شاگىرت قوبۇل قىلىپ دىن تارقىتالايتتى. ماباۋجېننىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەن (1862-يىلى ۋاپات بولغان) شەيخ ئەۋلىيانىڭ "ئاغزاكى ئۇچۇرى" نى ئالغاندىن كېيىن دىنىي ھوقۇققا ۋارىسلىق قىلغان. ئۇچىنچى ئوغلى يۈسۈپ (1866- يىلى ۋاپات بولغان) ئىككى قېتىم شىنجاڭغا كەلگەن، بىرىنچى قېتىم يەكەندە شەيخ ئەۋلىيانىڭ كۈيئوغلى ھەم ۋارىسى خوجا شەرىف بىلەن كۆرۈشكەن، ئىككىنچى قېتىم كەلگەندە خوجا شەرىف ئالەمدىن ئۆتكەن بولغاچقا، ئۇنىڭ قەبرىسى ئالدىدا 40 كۈن ئولتۇرۇپ قۇرئان تىلاۋەت قىلغان. بېيجۇاڭ مەزھىپىنىڭ 3-، 4-، 6- ئەۋلاد ئۇستازلىرى يەكەن مەدرىسىدىن دىن تارقىتىش توغرىسىدا "تەۋسىيە" ئالغان. 5- ئەۋلاد ئۇستاز ماشاۋزۇڭ يەكەن مەدرىسىگە بارمىغانلىقتىن، پەقەت مەزھەپنىڭ مەسئۇلى سۈپىتىدە دىنىي ئىشلارغا

---

① ماتۇاڭ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپ تۈزۈمىنىڭ قىسقىچە تارىخى».

ئۇ گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي رايونلىرىدا كەڭ كۆلەمدە دىن تارقاتقان، بۇ كېيىنكى چاغلاردا شەكىللەنگەن خۇگمېن مەزھىپىنىڭ مەنبەسى بولغان.

ئەمدى يەكەن سىستېمىسىدىن قارىغاندا، شەيخ ئەۋلىيا بىنا قىلغان مەدرىس (مەزھەپ) شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ تارقالغان.

بېيجۇاڭ مەزھىپى. بۇ گەنسۇدىكى دۇڭشياڭلارنىڭ ئەڭ چوڭ مەزھىپى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسچىسى ماباۋجېن (مىلادى 1772 — 1825-يىللار)،دىنىي نامى "ھەمزە"، دۇڭشياڭ ناھىيىسى چۇنتەي يېزىسىنىڭ بېيجۇاڭ كەنتىدىن. ئۇ ئەسلىدە خۇاسى مەزھىپىنىڭ مۇرىتى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى جىياچىڭنىڭ 5- يىلى (1800- يىلى) خېجۇ رايونىنىڭ جىڭگۇ دېگەن پىرىدىكى ئىسمائىل (جىڭگۇلۇق ئەما ھەزرەت) بىلەن بىللە شىنجاڭنىڭ يەكەن مەدرىسىگە شەيخ ئەۋلىيادىن تەلىم ئالماقچى بولۇپ بارغاندا، شەيخ ئەۋلىيا ئافغانىستانغا كېتىپ قايتمىغانىكەن. جىياچىڭنىڭ 17- يىلى (1812- يىلى) ئىككىيلەن يەكەنگە ئىككىنچى قېتىم بېرىپ،شەيخ ئەۋلىيا بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن بىر يىل تەلىم ئالغان.

"شەيخ ئەۋلىيا ماباۋجېن ھارىنىڭ (بىلىمى) بىر قەدەر ياخشى ھەم ئىنتايىن ئىخلاسمەن ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنى مۇرشىدلىققا قوبۇل قىلىپ، خۇپىيەنىڭ تەشەببۇسلىرىنى ۋە ئىبادەتنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىنى ئۆگەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭغا «قۇرئان» ۋە «ھەدىس»نى ئاساس قىلىپ، «ناماز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، زاكات بېرىش، ھەج قىلىش»تىن ئىبارەت بەش پەرزنى ئىخلاس بىلەن ئادا قىلىشنى، ئاندىن بەلگىلەنگەن مۇھىم ۋاقىتلار بويىچە ئەتىگەن-ئاخشامدا «زىكىر» ئوقۇش ۋە جىم ئولتۇرۇپ ئىستىقامەت قىلىشنى تاپىلىغان. ما باۋجېن قايتىش ۋاقتىدا، ئۇنىڭغا ئىرشات (دىن تارقىتىش گۇۋاھنامىسى) بەرگەن، گۇۋاھنامىگە يەكەن مەدرىسىنىڭ دىن تارقىتىش تارىخى، تەشەببۇسى ۋە ما باۋجېنغا لىڭشيا رايونىدا دىن تارقىتىش ھوقۇقى بېرىلگەنلىكى يېزىلغان. بۇ گۇۋاھنامە ئەرەبچە يېزىلغان بولۇپ ، پەقەت ما باۋجېننىڭ ئۆزىگە خاس ئىكەنلىكى ، باشقىلار ئۈچۈن ئىناۋەتسىز ئىكەنلىكى

مەسچىتلىرىدە شەرىئەت دائىرىسىدىكى دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى، لېكىن يەنە قەرەللىك ھالدا مەدرىس (خانىقا) غا بېرىپ، خەلىپىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تەرىقەت ئىبادىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. خانىقا تەشكىلى مەسچىت ۋە رايون چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايتتى. ئۇنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئىدى①.

ئىمام رەببانى مەزھىپىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خۇيزۇلار ئىچىدە تارقاتقان مەزھەپلىرى ئىچىدە يەنە دىگمېن مەزھىپى بار. بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسچىسى دىڭ شياڭ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىنتاۋ ناھىيىسىدىن ئىدى، ئۇ مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش پەرزىنى ئادا قىلىپ "ھاجى" بولغانلىقى ئۈچۈن، جياچىڭ يىللىرىدا شىنجاڭدا يۈرۈپ ئىلىم ئۆگەنگەن، يەكەن مەدرىسىدە تەلىم ئالغان، كېيىن لەنجۇ، خېجۇ ئەترابلىرىدا دىن تارقاتقان، ئۇ قۇرغان مەزھەپ "دىگمېن مەزھىپى" دەپ ئاتالغان.

بۇنىڭدىن باشقا، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تۇڭگۇي مەزھىپى، ياتۇ مەزھىپى، سالار دىنى قاتارلىق كېيىن قۇرۇلغان مەزھەپلەرنىڭمۇ يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى تەسەۋۋۇپچىلار بىلەن ئالاقىسى بار ئىدى، لىڭمىڭتاڭ مەزھىپىنىڭ قۇمۇلدىمۇ تارمىقى بار ئىدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى خۇپىيە تەشكىلاتىغا تەۋە ئىدى، يەنە كېلىپ بۇلارنىڭ كۆپى ئىمام رەببانىچىلاردىن تەلىم ئالغانىدى.

ئىمام رەببانىچىلار مەزھىپىنىڭ شىنجاڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردە تارقىلىشىنى جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئورتودوكساللىقىنى گۆللەندۈرۈشتىكى بىر كۈچ دەپ قاراش كېرەك.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭ بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزئارا ئالاقە قىلىشى ۋە ئالماشتۇرۇشىنىڭ مۇھىم رولى ۋە ئەھمىيىتى مۇنداق:

---

① تەن ۋۇتيې، فۇيۇي: «شىنجاڭدىكى خۇيزۇلار مەسچىتى». ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يەكەن سىتىبمىسىنىڭ دىنىي ھوقۇقى شەيخ ئەۋلىيا جەمەتى ئىچىدە ۋارىسلىق ئاساسىدا داۋام قىلغان، ۋارىسلىق نەسەبى مۇنداق ئىكەن: شەيخ ئەۋلىيا — خوجا شەرىف — مەسۇم خوجا — نۇرخان خوجا — ئۆمەرخان خوجا — مۇھەممەد خوجا.

رەھبەرلىك قىلغان، "ئاقساقال" لىق سالاھىيىتىگە ئىگە بولمىغان، شۇڭا ئۇنىڭ دىن تارقىتىش جەھەتتىكى ئابرويى يۇقىرى ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدىن يەكەن دىرىسىنىڭ بېيجۇاڭ مەزھىپىگە نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ تەسىرگە ئىگە ىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ماباۋجېنغا ھەمراھ بولۇپ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن غەربكە بارغان جىڭگۇلۇق ئەما ھەزرەتكە كەلسەك، ئۇ ئىچكىرىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ماباۋجېنغا ياردەملىشىپ دىنىي تەلىماتنى تارقاتقان ھەم ئېتىقادچىلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا گۇمبەز ياسالغان، لېكىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بېيجۇاڭ مەزھىپىنى بۆلۈپ تاشلاپ گەنسۇ، نىڭشىيا، چىڭخەيلەردە ئايرىم مەزھەپ قۇرۇپ، "جىڭگۇ مەزھىپى" دەپ ئاتالغان.

ماباۋجېن بەش چوڭ شاگىرت يېتىشتۇرگەن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتۇپ راۋاج تاپقان بولسىمۇ، لېكىن ھەممىسىلا بېيجۇاڭ سىستېمىسىغا مەنسۇپ ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر تالىپ داۋۇد خەلپە بولۇپ، ئۇ كېيىن تۇڭجى يىللىرىدا شىنجاڭدا يۈز بەرگەن مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى تومىڭ ئىدى. تومىڭ قۇرغان مەزھەپ يەنە "لوقمانى" (فامىلىسى ما، خوجا شەرىفنىڭ شاگىرتى) قۇرغان مەزھەپ شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ يەكەن سىستېمىسىغا تەۋە ئىككى تارماق مەزھىپى ئىدى.

شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ خۇپىيە مەزھىپى خەلپىسىز خۇپىيە ۋە خەلپىلىك خۇپىيە دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. خەلپىسىز خۇپىيەنىڭ مەسچىتلىرى تەشكىلىي جەھەتتە قەدىمىيە مەزھىپى بىلەن ئوخشاش، خەلپىلىك خۇپىيەنىڭ ئايرىم ئۇششاق مەزھەپلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەممىسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئايكۆل سىستېمىسى بىلەن يەكەن سىستېمىسىغا مەنسۇپ ئىدى. بۇ ئىككى چوڭ سىستېمىنىڭ ھەرقايسىسىغا ئۆزىنىڭ خەلپىلىرى رەھبەرلىك قىلاتتى، مۇرىتلىرى ئادەتتىكى چاغلاردا ئۆز

قويۇقلاشقان. بىرىنچىدىن،شىنجاڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى مۇسۇلمانلار قوللانغان دىنىي كىتابلار يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ يۇرۇشتۇرۇلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا، گېرمانىيىلىك شەرقشۇناس مارتىن خارتمان شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى مۇسۇلمانلار قوللىنىۋاتقان دىنىي كىتابلار ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قەشقەر ۋە يەكەن رايونىدا قوللىنىۋاتقان 25 قىسىم (22 خىل) ئىسلام دىنى كلاسسىك كىتابلىرىنىڭ كاتولوگىنى تۈزۈپ چىققان، بۇنىڭ ئىچىدە ئىچكى ئۆلكىلەردىكىگە ئوخشاش بولغىنى جەمئىي 19 قىسىم (16 خىل) بولۇپ، خارتمان تۈزۈپ چىققان كاتولوگنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەن. بولۇپمۇ سۇفىزمنىڭ ئىككى مۇھىم ئەسىرى — رۇمى يازغان «مەسنەۋى شېرىپ»، ئىمام رەببانى يازغان «مەكتۇبات» شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردە كەڭ تارقالغان. ئىككىنچىدىن، دىنىي مەدەنىيەت، مەسىلەن، مىمارچىلىق سەنئىتىدىن قارىغاندا، شىنجاڭدىكى ئىسلام بىنالىرى (مەسچىت، مازارلار) ئەزەلدىن روشەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا ئىگە ئىدى؛ لېكىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ مىمارچىلىق سەنئىتىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرىغان. بۇ شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن خۇيزۇلارنىڭ مەسچىت بىنالىرىدا ئىپادىلىنىپلا قالماي، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قايتا ياسالغان بەزى يەرلىك قۇرۇلۇشلار، مەسىلەن، سۇلتان ئۈۋەيس مازىرىنىڭ قۇرۇلۇشىدىمۇ ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبى قوللىنىلغان. ئۈچىنچىدىن، مۇسۇلمانلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدىن ئالغاندىمۇ، ئېلىمىزدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەرەققىياتنى باشتىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ھېيت-ئايەم، قائىدە-رەسىملىرى، يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك، نىكاھ-توي، ئۆلۈم ئۇزىتىش قاتارلىق ئىشلىرى قېلىپلىشىشقا يۈزلەنگەن، ئۇنىڭ بەزىلىرى ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان. مەسىلەن، ھەرقايسى مىللەت مۇسۇلمانلىرى روزا ھېيت، قۇربان ھېيتتىن ئىبارەت ئىككى ئاساسلىق بايرامنى ئوخشاش تەبرىكلىگەندىن باشقا، "جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىكى

بىرىنچى، بۇنداق ئالاقە ۋە ئالماشتۇرۇش ئەينى چاغدا شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزئارا ئىلىم ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇشى جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشىغىمۇ تۈرتكە بولغان. بەزى ئىسلام ئۆلىمالىرى مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ:

"جۇڭگودا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئون مىللەت بار. رايون پەرقى، مىللەتلەرنىڭ ئوخشىماسلىقى ئومۇمەن مۇنداق ئىككى خىل تىپ بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ: شىنجاڭ بىر خىل تىپ بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغىنى ئاساسەن ئالتە مىللەت... گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي ۋە باشقا ئۆلكە (رايون) لاردىكى مۇسۇلمانلار يەنە بىر خىل تىپقا كىرىدۇ. خۇيزۇ، دۇڭشياڭ، باۋئەن، سالاردىن ئىبارەت تۆت مىللەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ."

بۇ ئىككى خىل تىپنىڭ پەرقلىنىشى ئوخشاش بولمىغان رايونلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە كۆرسەتكەن تەسىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شىنجاڭ تارىخىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئالتە مىللەت (ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، تاجىك) بولۇپ، "ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق بولغاچقا،ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان①". تاجىكلاردىن باشقا بەش مىللەتنىڭ ھەممىسى تۈركىي تىللىق مىللەت بولۇپ، ئۇلاردا تۈرك — ئىسلام ئالاھىدىلىكى روشەن ئىپادىلەنگەن. ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۆت مىللەت بولسا "ئەرەب، بولۇپمۇ خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ بىر قەدەر چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان②" . چىڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرى، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئىككى خىل ئىسلام تىپى ئوتتۇرىسىدا خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە كەڭ ئالماشتۇرۇش بولغان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، سۇفىزم تەشكىلاتلىرىنىڭ تارقىلىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، دىنىي ئىلىم، مەدەنىيەت تۇرمۇشى جەھەتتىكى بۇ خىل ئالاقە، ئالماشتۇرۇشلار تېخىمۇ

① ماتۇلاڭ: «جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىي مەزھەپلىرى ۋە مەزھەپ تۈزۈمىنىڭ قىسقىچە تارىخى»
② يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

تۇرىدىغان تۈزۈم بۇزۇپ تاشلىنىپ، مەسچىتلەرنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتى تۇرغۇزۇلغان؛ جەھرىيە قاتارلىق مەزھەپلەرمۇ مەسچىتلەرگە ئاخۇن تەكلىپ قىلىش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىپ، ئاخۇنلارنى ھەرقايسى مەزھەپ مۇرشىدلىرى تەيىنلەش تۈزۈمىنى يولغا قويغان. لېكىن، خېلى بۇرۇنلا شىنجاڭدىكى ئىشان-خوجىلارنىڭ دىنىي ئىمتىيازغا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان خۇپىيەگە مەنسۇپ خۇاسى قاتارلىق مەزھەپلەردە دەسلەپتىن تارتىپ فېئوداللىشىش بىخى ئۈنۈپ چىققانلىقى، مەزھەپ ئۇستازلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتلىرى كۆپلەپ بايلىق توپلاپ، يەر-زېمىنلارنى قوشۇۋېلىپ، سىياسىي، دىنىي جەھەتتە ۋارىسلىق ئىمتىيازىنى راۋاجلاندۇرغانلىقى ئۈچۈن، مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدە سىنىپىي بۆلۈنۈش جىددىيلىشىپ، نامرات مۇسۇلمان پۇقرالارنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە مامىڭشىن غەربكە ئىلىم ئېلىش ئۈچۈن ماڭغاندا،"مەزھەپ تۈزۈمىنى بىكار قىلىشقا بەل باغلاپ،دىن بولسا ئومۇمنىڭ، ئۇنى خۇسۇسىينىڭ قىلىۋالسا قانداق بولىدۇ، دېگەن ".① ئۇ ئىچكىرىگە قايتقاندىن كېيىن، "يېڭى دىن" ئىجاد قىلىپ، "ئاللا ئۈچۈن دىننى راۋاجلاندۇرۇش"، "پەيغەمبەر ئۈچۈن دىن تارقىتىش" نى تەشۋىق قىلغان؛ دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا دانىشمەنلەرنى تاللاپ قويۇشنى قۇۋۋەتلەپ، قارا-قويۇق ۋارىسلىق قىلىشقا قارشى تۇرغان؛ خەتمىقۇرئان قىلىشتا ھەشەمەتچىلىك، ئىسراپخورلۇق قىلماي، ئاددىي-ساددا ۋە تېجەشلىك ئىش كۆرۈشنى تەكىتلىگەن؛ بۇ مەزھەپ "دىنغا كىرگۈچىلەرنىڭ ھەممىسىگە ماددىي ياردەم بېرىلىدۇ "② دەپ بەلگىلىگەن، بۇ تەشەببۇس ۋە تەدبىرلەر نامرات مۇسۇلمانلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. ئەمما، مامىڭشىننىڭ ئەينى چاغدىكى دىنىي ئىسلاھاتى مۇقەررەر ھالدا فېئودال ھۆكۈمرانلىقنىڭ نېگىزىگە بېرىپ تاقىلىدىغان بولغاچقا، باستۇرۇشقا ئۇچرىغان. "يېڭى دىن" نىڭ ئۆزىمۇ تارىخىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىقى

① «گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەينىڭ قىسقىچە تارىخى»، 18 — جىلد.
② «شۈنخۇا تەزكىرىسى».

مۇسۇلمانلارنىڭ دۇنيا-تەكبىر، بارات ئايمى قاتارلىق ئىشلىرىنىڭ شىنجاڭدىن تارقىلىپ بارغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.①"

ئىككىنچى، ئېلىمىزدىكى ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىگە پايدىلىق بولغان.

جۇڭگونىڭ مۇسۇلمانلار رايونىدا مىڭ سۇلالىسىدىن بۇيان يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان فېئوداللىق ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ ئورنىتىلىشى، خۇيزۇ، سالار، دۇڭشياڭ مىللەتلىرىنىڭ ئۆزلىرى ئورتاق گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىشى، ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن ئېلىمىزدىكى كۇڭزى ئەقىدىسى، بۇددا دىنى ۋە تويىن دىنلىرىنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى، ئېتىكا-ئەخلاق قارىشى بىرلەشتۈرۈلگەن فېئوداللىق ئىدېئولوگىيىنىڭ بارلىققا كېلىشى، بىر تەرەپتىن، ئىسلام دىنى بىلەن ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغۇچى مىللەتلەرنى بىر-بىرىگە چىپسىلاشتۇرغان، مىللەتنىڭ پىسخىكىلىق سۈپىتى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتى دىنىنىڭ يەنىمۇ راۋاجلىنىشىنى تەلەپ قىلغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىنىپىي بۆلۈنۈش بولغانلىقتىن، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىمۇ ئۆز مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىپ، دىندىن پايدىلىنىش، ئۇنى ئۆزگەرتىش ۋە گۈللەندۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. شۇڭا، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە مەدرىس مائارىپىنى جانلاندۇرۇش، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ئىسلام دىنى كىتابلىرىنى خەنزۇ يېزىقىغا تەرجىمە قىلىش پائالىيەتلىرى بارلىققا كەلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە سۇفىزم تەلىماتى خېلى زور سالماقنى ئىگىلىگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى ئىسلام تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىشى سۇفىزمنى نەزەرىيىۋى تەشۋىقاتتىن ئىجتىمائىيلاشقان "مەزھەپ" تەشكىللەش ئەمەلىيىتىگە ئۆتۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان، ئىلگىرىكى قەدىمىيە مەزھىپىنىڭ مەسچىت تۈزۈمىدە ئۆزگىرىش پەيدا قىلغان، مەسچىتلەر مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ

① ياپونىيىلىك زوكوتو يازغان، لىن سوڭچۈن تەرجىمە قىلغان: «XVIII – XIX ئەسىردىكى شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 2-قىسىم، 640-بەت.

قاراپ يۈزلىنىش ئالاھىدىلىكى شەكىللەنگەن.

بىرىنچىدىن، مەزھەپ تەۋەلىكى جەھەتتە ئايرىم مىللەت شىئە ئېتىقادىنى ساقلاپ قالغان (تاجىكلار شىئە مەزھىپىنىڭ ئىسمائىلىيە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ) دىن باشقا، مۇتلەق كۆپ ساندىكى مىللەتلەرنىڭ ئېتىقادى سۈننىي مەزھىپىگە مەنسۇپ.

"غەربىي شىمال رايونىدا، مەيلى قەدىمىيە بولسۇن ياكى ھەرقايسى مەزھەپلەر ۋە ئىخۋانىلار بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سىرتقا ئۆزلىرىنى ھەنەفىيە فىقھىسىگە مەنسۇپ دەپ ئاتايدۇ. ھەنەفىيە فىقھىسى ئەسلى سۈننىي مەزھىپىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ مەزھەپلىرىدىن ئېيتقاندا، ئەلۋەتتە سۈننىي مەزھىپى ھېسابلىنىدۇ."①

شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مۇسۇلمانلىرىمۇ سىرتقا ئۆزلىرىنى "چوڭ ئىمام مەزھىپى" دەپ ئاتايدۇ، ئەمەلىيەتتە،ئۇلار ھەنەفىيە فىقھىسىگە مەنسۇپ، فىقھى بىلەن مەزھەپ ئوخشاش بىر ئۇقۇم بولمىسىمۇ، مەزھەپ جەھەتتىن ئېيتقاندا، شۈبھىسىزكى، ئۇلارمۇ ئىچكى ئۆلكىلەردىكىگە ئوخشاش سۈننىي مەزھىپىگە مەنسۇپ.

ئىككىنچىدىن، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئىسلام دىنىدىمۇ شىئە مەزھىپىنىڭ ئامىللىرى بار. بۇ «چىڭ دەۋرىدىكى غەيرىي رەسمىي خاتىرىلەر» دە ئىسپاتلانغان. يەنە كېلىپ، "بۇ دىن، ئەمەلىيەتتە، پېرسىيىدىن ھىندىستانغا، ئاندىن جەنۇبتىكى دېڭىز ياقىسى رايونلىرىغا، ئاندىن گۇاڭدۇڭغا تارقالغان؛ يەنە بىرى، پېرسىيىدىن ئافغانىستانغا، ئاندىن ئۇيغۇرلار رايونىغا، ئۇ يەردىن گەنسۇ، شەنشىگە تارقالغان، بۇ قۇرۇقلۇق يولىدۇر. بۈگۈنكى كۈندە ماڭغۇچىلار كۆپىنچە قۇرۇقلۇق يولى بىلەن ماڭىدۇ."②

ئۈچىنچىدىن، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى سوفىزمچىلار

---

① شۆۋېنبۇ: «شىئە مەزھىپىنىڭ جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى سۈننىي مەزھىپىگە بولغان تەسىرى»، «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭگونىڭ ئىسلام دىنىغا دائىر ماقالىلار توپلىمى»، نىڭشىيا خەلق نەشرىياتى، 1981 ‒ يىل.

② ئالدىنقى بەتتىكى ئىزاھقا قاراڭ.

مۇمكىن ئەمەس ئىدى. جەھرىيە مەزھىپى دەسلەپتە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا دائىرىلەرنى قويغان بولسىمۇ، كېيىن دىنىي ھوقۇقنى ئەۋلادلىرى ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. شۇنداق قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئېلىمىزدە ئىسلام دىنى مەزھەپ تۈزۈمى تولۇق شەكىللىنىپ، چوڭ ئاخۇن، قوشۇمچە يومىشچىلار سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان قورالغا ئايلانغان. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىلىدە ئىمام رەببانى مەزھىپىنىڭ تارقىلىپ كىرىشى ئارقىسىدا، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى تەلىماتى گۈللىنىشكە باشلىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئىخۋانىيە مەزھىپى "قۇرئانغا ئەمەل قىلىپ، كونا ئادەتنى ئۆزگەرتىش" نى تەشەببۇس قىلغان، ئەۋلىيالارغا، ئەۋلىيالارنىڭ قەبرىسىگە چوقۇنۇشقا قارشى تۇرغان، بىدئەتلىكنى تەنقىدلەپ، مەزھەپلەرنىڭ نۇقسان-ئىللەتلىرىنى تۈگىتىشكە ئىنتىلگەن. بۇ پائالىيەتلەرمۇ شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ دىن ئالماشتۇرۇشى داۋامىدا ئالغا سۈرۈلگەن ۋە راۋاجلانغان.

ئۈچىنچى، ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى رايونلار، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىسلام دىنى جەھەتتىكى ئالاقىسىنى كۈچەيتكەن، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاقلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىدا شىنجاڭ رايونى بىلەن ئىچكىرىنىڭ غەربىي شىمال ئۆلكە، رايونلىرى ۋە مۇسۇلمان نوپۇسى كۆپ بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەملىكىتىمىزنىڭ مۇسۇلمان ئاھالىسى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان باشقا رايونلىرى ۋە مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە، ئالماشتۇرۇشنىمۇ يېتەكلەپ، ھەرقايسى رايونلار ۋە ھەرقايسى مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئۆزئارا تونۇشۇشى ۋە چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئىدىيە، مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىشى ۋە مەزھەپلەرنىڭ ئۆزئارا تەلىمات تارقىتىشى ئارقىسىدا، جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتىدا بىرلىككە

چوڭ ئىشلار يىلنامىسى

ھىجرىيە 1 ـ يىلى مىلادى 622 ـ 623 ـ يىلى تاڭ گاۋزۇڭنىڭ ۋۇدې 5 ـ 6 ـ يىلى

ئىسلام دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا بارلىققا كەلگەن. ئىسلام دىنىنىڭ تارىخ ئېراسى ـ ھىجرىيە باشلانغان.

ھىجرىيە 30 ـ 31 ـ يىلى مىلادى 651 ـ يىلى تاڭ گاۋزۇڭنىڭ يۇڭخۇي 2 ـ يىلى

تازى (ئەرەب ئىمپېرىيىسى) تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق يوللىغان، ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئادەتتە بۇنى ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئەڭ بۇرۇن كىرگەنلىكىنىڭ ئالامىتى، دەپ قارايدۇ.

ھىجرىيە 94 ـ 95 ـ يىلى مىلادى 713 ـ يىلى تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ كەيۈەن تۇنجى يىلى

ئەرەب ئەمىر لەشكىرى قۇتەيبە سۇغدىيانا (سەمەرقەند) نى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەن، شۇ سەپەردە يول ئۈستىدە ئۆلگەن ۋە قەشقەردە دەپنە قىلىنغان ئىسلام دىن تارقاتقۇچىلىرىمۇ بولغان.

ھىجرىيە 320 ـ يىلى مىلادى 932 ـ يىلى كېيىنكى تاڭ سۇلالىسى مىڭزۇڭنىڭ چاڭشىڭ 3 ـ يىلى

قاراخانىيلار خانى ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، كېيىن خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىپ، قاراخانىيلار خانلىقىنى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تۇنجى ئىسلام خانلىقى قىلىپ قۇرغان.

ھىجرىيە 347 ـ يىلى مىلادى 958 ـ يىلى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ تيەنشىڭ 9 ـ يىلى

ئوخشاش بولمىغان رايون ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسىمۇ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى مەزھەپلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد، دىنىي تۈزۈم، دىنىي تەشكىلات شەكلى جەھەتلەردىكى ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شىنجاڭدىكى تەسەۋۋۇپچىلاردىن ماھىيەت جەھەتتە پەرقلەنمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بەزى مەزھەپلەرنىڭ شىنجاڭدىكى سۇفىزمچىلار بىلەن تەشكىلىي جەھەتتىمۇ بىۋاسىتە باغلىنىشى بولغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئىبارەت رايون خاراكتېرىگە ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى ۋە ئومۇمىي گەۋدە جەھەتتە بىرلىككە قاراپ يۈزلىنىشىنىڭ بارلىققا كېلىشى جۇڭگونىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدىكى ھەم ھەرقايسى مىللەتتىن بولغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىش، ئىناق ئۆتۈشتىن ئىبارەت تارىخىي ئەنئەنىسى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاقلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئېلگىرى سۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يازغان.

ھىجرىيە 526 ـ يىلى مىلادى 1131 ـ يىلى قاراقىتان پادىشاھى دېرۇڭنىڭ يەنچىڭ 8 ـ يىلى

قىتان ئاقسۆڭەكلىرىدىن يوللىغ تاشىن غەربكە يۈرۈش قىلىپ، كېرمان دېگەن جايدا ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلاپ، قاراقىتان (غەربىي لياۋ) خاندانلىقىنى قۇرغان، كېيىن شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىيلار خانلىقى ئارقا ـ ئارقىدىن قاراقىتان خاندانلىقىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالغان.

ھىجرىيە 608 ـ يىلى مىلادى 1211 ـ يىلى قاراقىتانىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى (جىرۇق) نىڭ تيەنشى 34 ـ يىلى

نايمان خانى كۈچلۈك يوللىغ جىرۇقنىڭ خانلىق ئورنىنى تارتىۋالغان ۋە شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنى يوقىتىپ، ئىسلام دىنىغا يۇقىرى بېسىم سىياسىتىنى قوللانغان.

ھىجرىيە 614 ـ يىلى مىلادى 1218 ـ يىلى موڭغۇل تەيزۇسى (چىڭگىزخان) نىڭ 13 ـ يىلى

چىڭگىزخان چوڭ سانغۇن جەبەنويانىنى كۈچلۈككە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتكەن، قاراقىتان خاندانلىقى يوقىتىلغان، كېيىنكى يىلى چىڭگىزخانىنىڭ ئۆزى غەربىي يۈرتقا يۈرۈش قىلغان.

ھىجرىيە 622 ـ يىلى مىلادى 1225 ـ يىلى موڭغۇل تەيزۇسى (چىڭگىزخان) نىڭ 20 ـ يىلى

چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا تۆت چوڭ خانلىقنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن، چاغاتاي قاراقىتانلارنىڭ بۇرۇنقى يېرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، يالۋاچ، مەسئۇت قاتارلىق مۇسۇلمان ئەمەلدارلارنى ئۇ يەرلەرنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن.

ھىجرىيە 679 ـ يىلى مىلادى 1280 ـ يىلى يۈەن شىزۇ (قۇبلاي) نىڭ جىيۈەن 17 ـ يىلى

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس

ئۇدۇن خانى (خوتەن خانى) ۋسارا تەڭرىخان (لى شېڭتيەن) ئۆزى قوشۇن باشلاپ سۇلې (قەشقەر)گە جازا يۈرۈشى قىلغان.

ھىجرىيە 349 ـ يىلى مىلادى 960 ـ يىلى كېيىنكى جۇ سۇلالىسىنىڭ شيەندې 7 ـ يىلى

تەخمىنەن 200 مىڭ چېدىرلىق تۈركىي تىللىق چارۋىچى ئاھالە ئىسلام دىنىغا كىرگەن، بۇ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرغانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى.

ھىجرىيە 351 ـ يىلى مىلادى 962 ـ يىلى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ تيەنشىڭ 13 ـ يىلى

ئۇدۇن خانى ۋسارا تەڭرىخان سۇلېغا يەنە بىر قېتىم جازا يۈرۈشى قىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى تەرەپ ئۈزلۈكسىز ئۇرۇشقان، ئۇدۇن قوشۇنى سۇلې شەھىرىنى بىر مەھەل ئىشغال قىلغان.

ھىجرىيە 397 ـ يىلى مىلادى 1006 ـ يىلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جىڭدې 3 ـ يىلى

قاراخانىيلار خانى يۈسۈپ قادىرخان قوشۇن باشلاپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئۇدۇننى ئىشغال قىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دىنى بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇندىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىگەن.

ھىجرىيە 461 ـ يىلى مىلادى 1068 ـ يىلى شىمالىي سۇڭ پادىشاھى شېنزۇڭنىڭ شىنىڭ تۇنجى يىلى

قاراخانىيلار خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي خانلىق بولۇپ رەسمىي بۆلۈنۈپ كەتكەن.

ھىجرىيە 462 ـ يىلى مىلادى 1069 ـ 1070 ـ يىلى شىمالىي سۇڭ پادىشاھى شېنزۇڭنىڭ شىنىڭ 2 ـ 3 ـ يىلى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى يازغان.

ھىجرىيە 466 ـ يىلى مىلادى 1074 ـ يىلى شىمالىي سۇڭ پادىشاھى شېنزۇڭنىڭ شىنىڭ 7 ـ يىلى

چېڭخوا 9 - يىلى

تۇرپان سۇلتانى ئەلى (يۇنۇسخان) مىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇل ساقىسىغا ھۇجۇم قىلغان.

ھىجرىيە 919 - يىلى مىلادى 1513 - يىلى مىڭ ۋۇزۇڭنىڭ چېڭدې 8 - يىلى

مەنسۇرخان قۇمۇلنى ئىشغال قىلغان، ئىسلام دىنى بۇ رايوندا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن.

ھىجرىيە 920 - يىلى مىلادى 1514 - يىلى مىڭ ۋۇزۇڭنىڭ چېڭدې 9 - يىلى

سۇلتان سەئىدخان يەكەن خانلىقىنى قۇرغان، ئۇ تەختتە تۇرغان مەزگىلدە، نەقشىبەندىيە سۇلۇكىنىڭ ئىشانى خوجا ئەخرارنىڭ ئەۋلادى خوجا نۇرى بىلەن خوجا يۇسۇپ يەكەن خانلىقىغا كېلىپ دىن تارقاتقان.

ھىجرىيە 940 - يىلى مىلادى 1533 - يىلى مىڭ شىزۇڭنىڭ جىياجىڭ 12 - يىلى

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان، خوجا مۇھەممەد يۇسۇپ ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە قەشقەرگە كېلىپ ئۇۋەيسى سۇلۇكىنى قۇرغان.

ھىجرىيە 967 - يىلى مىلادى 1559 - يىلى مىڭ شىزۇڭنىڭ جىياجىڭ 38 - يىلى

ئابدۇركېرىمخان تەختكە چىققان. ئۇ تەختتە تۇرغان مەزگىلدە، تەخمىنەن 1580 - يىلى ئەتراپىدا ئىسھاق خوجىنى يەكەن خانلىقىغا تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن. لېكىن، خان خوجا بىلەن كېلىشەلمىگەنلىكتىن، خوجىنى قوغلاپ چىقارغان. ئىسھاق خوجا قازاق، قىرغىز رايونلىرىغا بېرىپ دىن تارقاتقان ۋە مەھمۇد سۇلتاننىڭ مەنىۋى ئۇستازى بولغان.

ھىجرىيە 1030 - يىلى مىلادى 1620 - يىلى مىڭ گۋاڭزۇڭنىڭ تەيچاڭ تۇنجى يىلى

قىلىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتكەن، غەربىي يۇرتتىكى مۇسۇلمانلار يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۆپ جەھەتلەردىن تەرەققىي قىلغان.

ھىجرىيە 748 - يىلى مىلادى 1347 - 1348 - يىلى يۈەن سۇلالىسى پادىشاھى شۈندىنىڭ جىجېڭ 7 - 8 - يىلى

چاغاتاي خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، تۇغلۇق تۆمۈر شەرقىي چاغاتاي خانى قىلىپ تىكلەنگەن، ئۇ مەۋلانە ئەرشىدىن خوجىنىڭ دالالىتىنى قوبۇل قىلىپ، شىنجاڭ تارىخىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان تۇنجى موڭغۇل خانى بولۇپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ كۈچا ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ھىجرىيە 791 - يىلى مىلادى 1388 - يىلى مىڭ تەيزۇنىڭ 21 - يىلى

خىزىر خوجا بېشبالىقنى پايتەخت قىلغان، ئۇ تەختتە تۇرغان مەزگىلدە، تۇرپان رايونىغا ئاتالمىش "غازات" جېڭى قوزغىغان ۋە ئاخىر تۇرپاندىكى جەڭدە ئۆلگەن.

ھىجرىيە 810 - يىلى مىلادى 1407 - 1408 - يىلى مىڭ چېڭزۇنىڭ يۇڭلې 5 - 6 - يىلى

مەھمۇدخان ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغاندا، زورلۇق ۋاستىسى ئارقىلىق كۆپ ساندىكى موڭغۇللارنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن.

ھىجرىيە 840 - يىلى مىلادى 1437 - يىلى مىڭ يىڭزۇڭنىڭ جېڭتۇڭ 2 - يىلى

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ قوراللىق كېڭەيمىچىلىكى تۈپەيلىدىن، تۇرپاندىكى بۇددا راھىب كالانى گاڭ فوشيەن بېيجىڭغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان، شۇنىڭ بىلەن بۇددىزم كۈچلىرى تۇرپاندىن چېكىنىپ چىققان، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىسلام دىنى ئىگىلىگەن.

ھىجرىيە 878 - يىلى مىلادى 1473 - يىلى مىڭ شيەنزۇڭنىڭ

ھىجرىيە 1103 - يىلى مىلادى 1692 - يىلى چىڭ شېڭزۇ كاڭشىنىڭ 31 - يىلى

مۇھەممەد ئىمىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئاپپاق خوجا قايتىدىن ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىقىپ، ئۆز ئوغلى يەھيانى خان دەپ جاكارلىغان.

ھىجرىيە 1105 - يىلى مىلادى 1694 - يىلى چىڭ شېڭزۇ كاڭشىنىڭ 33 - يىلى

ئاپپاق خوجا ئۆلگەن، شۇنىڭ بىلەن ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ئوردىسى قالايمىقانلىشىپ، بىر - بىرىنى قىرغىن قىلىشقان، مۇھەممەد ئىمىن (ئاقۋاش خان) بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد سۇلتان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يەكەنگە كىلىپ ھوقۇق تارتىۋالغان.

ھىجرىيە 1108 - يىلى مىلادى 1696 - يىلى چىڭ شېڭزۇ كاڭشىنىڭ 35 - يىلى

قۇمۇلدىكى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ بېيجىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسىگە چىن كۆڭلى بىلەن بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

ھىجرىيە 1109 - يىلى 1697 - يىلى چىڭ شېڭزۇ كاڭشىنىڭ 36 - يىلى

سېۋىن ئارۇبدان جۇڭغارنىڭ خانلىق تەختىگە چىققان، ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، جەنۇبىي شىنجاڭغا قوشۇن تارتىپ، يەكەن خانى (ئەھمەد سۇلتان) نى ئەسىر قىلىپ ئىلىغا ئېلىپ كەتكەن، ھەرقايسى شەھەرلەرنى يەنىلا ئاق تاغلىق خوجىلارغا تاپشۇرغان ۋە يەرلىك ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ھاكىملىقىغا بىۋاستە تەيىنلىگەن. قارا تاغلىق خوجىلاردىن دانىيال يەكەنگە قايتىپ كەلگەنلىكتىن، ئىككى گۇرۇھ خوجىلار ئوتتۇرىسىدا يەنە تىركىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن.

ھىجرىيە 1125 - يىلى مىلادى 1713 - يىلى چىڭ شېڭزۇ كاڭشىنىڭ 52 - يىلى

سېۋىن ئارۇبدان جەنۇبىي شىنجاڭغا ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىپ،

ئىشان كالاننىڭ ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈپ قەشقەرگە كېلىپ دىن تارقاتقان، ئۇ ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن يۈت تېپىشكەن، نەتىجىدە ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىقتىن ئىبارەت قارىمۇقارشى ئىككى چوڭ دىنىي گۇرۇھ شەكىللەنگەن.

ھىجرىيە 1080 - يىلى مىلادى 1670 - يىلى چىڭ شېڭزۇ كاڭشىنىڭ 9 - يىلى

ئىسمائىلخان ئابدۇللاخاننىڭ ئوغلى يولۋاسخاننى يېڭىپ، يەكەننىڭ ھۆكۈمرانى بولغان. ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارى ئاپپاق خوجا (ھىدايىتۇللا) يەكەن خانلىقىدىن قېچىپ چىقىپ، ئىچكىرىنىڭ غەربىي شىمال رايونلىرىدا سوپىزمنىڭ خوپىيە تەلىماتىنى تارقىتىپ، "پەيغەمبەرنىڭ 25 - ئەۋلادى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلگەن" دېگەن رىۋايەتنى قالدۇرغان.

ھىجرىيە 1090 - يىلى مىلادى 1680 - يىلى چىڭ شېڭزۇ كاڭشىنىڭ 19 - يىلى

ئاپپاق خوجا تىبەتكە بارغان، دالاي لامانىڭ تەۋسىيە قىلىشى ئارقىلىق، جۇڭغار خانى غالداندىن قوشۇن چىقىرىپ يەكەن خانلىقىنى يوقىتىشنى تەلەپ قىلغان.

ھىجرىيە 1092 - يىلى مىلادى 1682 - يىلى چىڭ شېڭزۇ كاڭشىنىڭ 21 - يىلى

غالدان دەسلەپ ئۆزى تەيىنلىگەن يەكەن خانى ئابدۇرىشىتنى ئەمەلدىن قالدۇرغان، ئاپپاق خوجا جۇڭغارلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە جەنۇبىي شىنجاڭدا ئاق تاغلىق خوجىلار ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەن.

ھىجرىيە 1102 - يىلى مىلادى 1690 - يىلى چىڭ شېڭزۇ كاڭشىنىڭ 29 - يىلى

مۇھەممەد ئىمىن كاڭشىنىڭ ئۆزى قوشۇن باشلاپ غالدانغا جازا يۈرۈشى قىلغان پەيتتىن پايدىلىنىپ، تۇرپاندىن يەكەنگە كېلىپ، ئۆزىنى خان دەپ ئاتىغان، ئاپپاق خوجا نائىلاج تەختتىن چۈشكەن.

شنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن.

ما مىڭشىن يەمەندە ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شنجاڭ ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە قايتىپ، يېڭى دىن (جەھرىيە مەزھىپى) نى ئىجاد قىلغان.

ھىجرىيە 1174 - يىلى مىلادى 1760 - يىلى چىڭ گاۋزۇڭ چيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى

ئىك خوجىنىڭ نەۋرىسى ئابدۇراخمان (خۇيزۇلار ئۇنى باباي دەپ ئاتايدۇ) بېيجىڭغا كېتىۋاتقاندا، لەنجۇدا خەي كوغا قادىرىيە تەلىماتىنى ئۆگەتكەن، شۇنىڭ بىلەن خەي كو «خەيمېن مەزھىپى» نى ئىجاد قىلغان.

ھىجرىيە 1176 - يىلى مىلادى 1762 - يىلى چىڭ گاۋزۇڭ چيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنى ۋە ئوخشاش بولمىغان رايونلاردا ئوخشاش بولمىغان ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى يولغا قويغان.

ھىجرىيە 1179 - يىلى مىلادى 1765 - يىلى چىڭ گاۋزۇڭ چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى

ئۇچتۇرپاندىكى مۇسۇلمان دېھقانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.

ھىجرىيە 1244 — 1273 - يىللىرى مىلادى 1828 — 1857 - يىللىرى چىڭ شۈەنزۇڭ داۋگۇاڭنىڭ 8 - يىلىدىن چىڭ ۋېنزۇڭ شيەنفېڭنىڭ 7 - يىلىغىچە

شنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاھانگىر خوجا قاتارلىق ئاق تاغلىق خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتىپ، بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدىغان.

ئىككى گورۇھتىكى خوجىلارنى بىرلىكتە ئىلىغا ئېلىپ ماڭغان، قەشقەر، يەكەن خەلقى كۆرسەتكەن بىتەرەپ ئىك خوجىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەن.

ھىجرىيە 1132 - يىلى مىلادى 1720 - يىلى چىڭ شىڭزۇ كاڭشىنىڭ 59 - يىلى

سېۋىن ئاروبدان قارا تاغلىق خوجا دانىيالنى جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتۇرۇپ، ئاقسۇ، يەكەن، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرنى باشقۇرۇشقا قويغان، ئۇنىڭ ئوغلى خوجا جاھاننى بارىمتاي قىلىپ تۇتۇپ قالغان.

شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جۇڭغارغا جازا يۈرۈشى قىلغان، تۇرپاندىكى ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان.

ھىجرىيە 1148 - يىلى مىلادى 1735 - يىلى چىڭ شىزۇڭ يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى

دانىيال خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، خوجا جاھان قارا تاغلىقلارنىڭ دىنىي ھوقۇقىغا ۋارىسلىق قىلغان، غالدان سېرىن دانىيالنىڭ تۆت ئوغلىنى تۆت شەھەرنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن.

ھىجرىيە 1163 - مىلادى 1750 - يىلى چىڭ گاۋزۇڭ چيەنلۇڭنىڭ 15 - يىلى

ئىمام رەببانى مەزھىپى XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ شىنجاڭدا تارقىلىشقا باشلىغان ۋە ئېلىمىزدىكى خۇيزۇلارغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن.

ھىجرىيە 1168 - يىلى مىلادى 1755 - يىلى چىڭ گاۋزۇڭ چيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتىپ، جۇڭغارلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاياغلاشتۇرغان.

ھىجرىيە 1173 - يىلى مىلادى 1759 - يىلى چىڭ گاۋزۇڭ چيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنجىتىپ، پۈتۈن

مەسئۇل مۇھەررىر: ساۋۇت سالاھىدىن
ئەخمەتجان ھوشۇر
مەسئۇل كوررېكتور: تۇرغۇن داۋۇت
كىتاب ئىسمىنى يازغۇچى: دولقۇن قادىر

شىنجاڭ ئىسلام تارىخى

ھاجى نۇرھاجى چېن گوگۇاڭ

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14-قورۇ
پوچتانومۇرى : 100013 ،تېلېفون نومۇرى : 64290862-010
تارقاتقۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى شىنجاڭ خىزمەت پونكىتى
تور ئادرېسى : http://www.e56.com.cn
باسقۇچى : دىشىن باسما زاۋۇتى
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
نەشرى : 1995-يىل 11-ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2002-يىل 6-ئايدا بېيجىڭدا 2-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 1168×850مم . 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 12.875
سانى : 5000—2000
باھاسى : 18.00 يۈەن